

Warszawapakten, DDR och Danmark

KAMPEN FÖR EN MARITIM OPERATIONSPLAN

AF

CARL-AXEL GEMZELL

»Ville krigen komme? Og i så fald hvornår? Ville den blive konventionel eller atomar? Hvilken rolle ville Danmark spille i en sådan krig? Og vigtigst: Ville medlemskab af Atlantpagten og dennes generelle afskrækkelseffekt sikre også Danmark imod en eventuel besættelse, denne gang sovjetisk, eller ville et sådant medlemskab tværtimod med større sandsynlighed nedkalde katastrofen over landet og gøre det til en sikker krigsskueplads mellem Øst og Vest?» På dette sätt har nyligen det dilemma och den oro för ett angrepp från öst formulerats som konfronterade Danmark under det kalla kriget.¹

I vad mån var denna oro berättigad? Förelåg det ett hot mot Danmark och i så fall, vad betydde den militära blockbildningen i sammanhanget?

Dessa frågor är aktuella också ur en annan och mera generell synvinkel. Ett nytt intresse för politisk historia har gjort sig gällande under de senaste åren. Uppmärksamheten har riktats på politikernas roll, bl.a. i det kalla kriget. Frågan är emellertid: hur tänkte och handlade militärerna?

Med det kalla krigets slut står vi inför möjligheten – och uppgiften – att närmare skärskåda vad som utspelade sig, inte bara inom västblocket och NATO utan också inom östblocket – och inte bara på den civila utan även på den militära sidan.

Syfte med föreliggande undersökning är att belysa en militär diskurs som utvecklades i öst under det kalla kriget och dess implikationer för

¹ Poul Villaume, *Allieret med forbehold: Danmark, NATO og den kolde krig: En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-1961*, Köpenhamn 1995, s. 843. Villaumes avhandling och uppdraget som opponent på denna (se HT 1995:2) har varit starkt inspirerande för föreliggande undersökning.

Danmark. Avsikten är därvid inte att ge några färdiga svar men att ställa några frågor och att visa på några möjliga samband.²

Att forska i det militära

Det kalla kriget hade en förmåga att frysa och polarisera, inte bara relationerna mellan länderna utan också tänkandet, så att det tenderade att stelna i ensidiga, dogmatiska, överdrivna eller grovt förenklade uppfattningar.³ Intresset fokuserade på de båda huvudmotståndarna USA och Sovjetunionen och bilden av dem växlade mellan kritiklös glorifiering och skarpaste fördömande. Därmed samverkade en värderativistisk eller värdenihilistisk uppfattning, en övertygelse om att det är meningslöst att eftersträva sanning, objektivitet och opartiskhet eftersom dessa ideal aldrig fullt ut kan förverkligas och en »överdikotomisering« av skillnaden mellan objektivitet och subjektivitet. Det kalla krigets avslutning ställer oss därför inför uppgiften att försöka skapa en ny, mindre trosvis och mera nyanserad föreställning om det kalla kriget och dess aktörer.⁴

Under det kalla kriget varnade den engelske fredskämpen E. P. Thompson för militären och dess aktiviteter. Dess organisering och förberedelse för krig kunde bli självdynamiska och ta överhanden över politiken. I en kritisk situation kunde bl.a. tidsbristen ge militären och dess planer avgörande vikt, kunde komma att bestämma handlandet vid ett val, t.ex. för eller mot en insats av atomvapen.⁵

Varningarna gällde militärens roll inom båda de konkurrerande stor-

² Föreliggande framställning är det preliminära resultatet av en insamling av material rörande Danmark i de östtyska arkiven under våren 1995.

³ Jfr här till och beträffande det kalla krigets betydelse för att strukturera forskningen kring den nyaste historien R.J.B. Bosworth, *Explaining Auschwitz & Hiroshima: History Writing and the Second World War 1945-1990*, London & New York 1994, särskilt s. 30.

⁴ Jfr Joyce Appleby, Lynn Hunt & Margaret Jacob, *Telling the Truth about History*, New York & London 1994, särskilt s. 1-12, 198ff, 207ff, 211ff, 229, 241ff, 246f. Jfr också Thomas Nipperdey som i sin långa dialog med särskilt den tyska socialhistorien framhållit, att historieforskningen måste fasthålla sina gamla ideal av sanning och objektivitet, trots alla hinder härför och trots medvetenheten om det utopiska i möjligheten att fullständigt förverkliga dessa ideal. (»Wir leben von der Hoffnung ... , dass es über unsere subjektiven Perspektiven hinweg etwas Objektives gibt, die Wahrheit, der wir uns nähern und die uns von unseren Subjektivitäten entlastet.«) Thomas Nipperdey, »Zum Problem der Objektivität bei Ranke,« i L.v. Ranke und die moderne Geschichtswissenschaft, ed. W.J. Mommsen, Stuttgart 1988, s. 215-222; dens., *Deutsche Geschichte 1866-1918*, vol. I, München 1990, särskilt s. 805.

⁵ E.P. Thompson, »Notes on exterminism, the last stage of civilization,« i *Exterminism and Cold War*, London 1982. Jfr också Allison's teorier om beslutsfattande i kriser, Graham Allison, *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*, Boston 1971.

maktsblocken. De uppkallade till angrepp från och avisades av sådana som försvarade det ena eller det andra av dessa block eller som betonade andra aktörer och faktorer än de militära, såg dessa endast som epifenomen och betraktade militärerna som endast dockor i händerna på ekonomiska och sociala krafter.⁶ Thompson var marxist och socialhistoriker. Under 1960- och 70-talet ifrågasattes emellertid inte bara politikens utan också och särskilt det militäras betydelse som förklaringsfaktorer av den framstormande marxismen och socialhistorien. Kapitalismen, industrialismen och andra fredliga förändringskrafter ställdes både inom historia och samhällsvetenskap i centrum för uppmärksamheten när det gällde att studera utveckling och förändring, inte det militära och dess problematik.

En reaktion mot denna utveckling har under de senaste åren börjat göra sig gällande, i synnerhet inom samhällsvetenskaperna.⁷ Sociologen och samhällsteoretikern Anthony Giddens har särskilt skarpt tagit till orda. Han har lyft fram Webers dictum om krigets och våldets absolut centrala roll i historien. Webers uttalande gällde främst beträffande det äldre, förmoderna samhället. Giddens framhåller däremot krigets, krigsförberedelsernas och den militära organiseringens betydelse även och inte minst i det moderna samhället. Det kalla krigets värld ser han som präglad av en militär världsordning (*»world military order«*). Som en central dimension härav (vid sidan om och nära sammanflätad med supermaktshegemonin och vapenhandeln) pekar Giddens på de militära allianssystem, som supermakterna byggt upp och i detta sammanhang på det samarbete som följt av allianserna kring teknologiutveckling och militär träning.⁸

⁶ För inlägg i debatten se bidragen till Thompsons ovan nämnda utgåva.

⁷ Exempel härpå är Mary Kaldor, *The Baroque Arsenal*, London 1982; dens., *»Warfare and capitalism,«* i *Exterminism and Cold War*, eds. E.P. Thompson etc., London 1982; Martin Shaw, *Dialectics of War: An Essay on the Social Theory of War and Peace*, London 1988; Michael Mann, *States, War and Capitalism*, Oxford 1988, s. 146ff. Jfr också Martin Shaw, *»War and the nation-state in social theory,«* i *Social Theory of Modern Societies: Anthony Giddens and his Critics*, eds. David Held & John B. Thompson, Cambridge etc. 1989, s. 129-146 samt Barry Buzan, *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Boulder, Colorado 1991, s. 3-14. Beträffande förhållandet mellan krig, sociala relationer och förändring se även Carl-Axel Gemzell, *»Första världskriget och den irländska konflikten,«* i *Historia och samhälle: Studier tillägnade Jerker Rosén*, Lund 1975, s. 141-156 samt Gunner Lind, *Hæren og Magten i Danmark, 1614-1662*, Odense 1994.

⁸ Giddens hävdar, att *»the impact of war in the twentieth century upon generalised patterns of change has been so profound that it is little short of absurd to interpret such patterns without systematic reference to it.»* Han angriper därvid särskilt marxistiska uppfattningar. Anthony Giddens, *The Nation-State and Violence*, Cambridge & Berkeley 1985, s. 244-254; dens., *The Consequences of Modernity*, Basingstoke & London 1990, passim. Jfr också Shaw, *War and the nation-state in social theory*, passim.

Till skillnad från Thompson fokuserar Giddens på staten och inte på militären som subjekt. Det är staten som disponerar över medel att starta ett industriellt krig och att använda vetenskapen till att främja en militärteknologisk utveckling och det är staten som i sina maktsträvanden driver fram en militär blockbildning etc. och därmed medverkar till militarisering, våld och massförstörelse långt utanför det egna landets gränser samt till hotet av en global nukleär katastrof.

Det vore emellertid fel att se militären blott som objekt eller som statens (politikens) förlängda arm. Giddens synpunkter måste förstås mot bakgrund av hans strävan att »bring the state back» (Jessop) som ett centralt tema inom samhällsteorin och i detta sammanhang av hans teorier om modernisering eller närmare bestämt om den moderna staten, dess maktsträvanden och dess nuvarande och framtida kapacitet när det gäller att strukturera alla former av socialt liv.⁹ Militären äger egna kognitiva och diskursiva maktmedel, bl.a. genom sin expertkunskap och sin kontroll över »instrument för administrering av ting och individer.»¹⁰

Med poststrukturalismen och »the linguistic turn» har det kommit ett nytt intresse och en ny förståelse för betydelsen av diskursen, eller den normativa vokabulären, sättet att tänka och handla på.¹¹ Särskilt Foucault har spelat en viktig roll för att inom historieforskningen rikta intresset på diskursen och dess betydelse för att konstituera verkligheten. Han har därvid fokuserat på individens vanmakt i förhållande till en viss diskursiv praxis och därmed förenade maktrelationer, inte t.ex. på hur en diskursiv praxis kan brytas och förändras.¹²

I ett tidigare arbete har jag berört denna fråga och granskat en diskursiv förändring som låg till grund för den engelska välfärdsstaten.¹³

⁹ Giddens, *The Nation-State and Violence*, s. 169, 244-254. Jfr också Bob Jessop, »Capitalism, nation-states and surveillance,» i *Social Theory of Modern Societies*, s. 103-128.

¹⁰ Jfr Bourdieus definitioner av makt. Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, Cambridge 1991, s. 182.

¹¹ Beträffande betydelsen härav och av ett nytt intresse för intellektuell historia och kulturhistoria när det gäller att vidga perspektivet se Uffe Østergård, »Analyse og syntese i postmodernismens æra – eller fortællingens tilbagekomst i historien,» *Scandia* 1989, s. 13-44; Peter Jelavisch, »Poststrukturalismus und Sozialgeschichte – aus amerikanischer Perspektive,» *Geschichte und Gesellschaft* 1995, s. 259-289; Georg G. Iggers, »Zur 'Linguistischen Wende' im Geschichtsdenken und in der Geschichtsschreibung,» *Geschichte und Gesellschaft* 1995, s. 557-570. Angående försök att tillämpa motsvarande nya infallsvinklar på ett militärt material se Michael S. Sherry, »War and weapons: The New Cultural History,» *Diplomatic History* 1990, s. 433-446.

¹² Jfr Appleby, Hunt & Jacob, s. 206ff, 211 f; Jelavisch, s. 278.

¹³ Carl-Axel Gemzell, *Om politikens förvetenskapligande och vetenskapens politisering: Kring välfärdsstatens uppkomst i England, del I-III*, Köpenhamn 1989 ff.

Jag har visat på den roll som därvid spelades av uppåtsträvande »heretiska« grupper, marginellt men strategiskt placerade i en maktstruktur, med kontakter och relationer både inom och utanför denna struktur.¹⁴ Det är ett tema som jag slog an redan i min doktorsavhandling *Raeder, Hitler und Skandinavien: Der Kampf für einen maritimen Operationsplan* (1965). Jag visade däri att de tyska planerna mot Danmark och Norge före den 9 april 1940 kan kopplas till en långvarig maktkamp i den tyska militära hierarkin, där den uppåtsträvande marinen försökte att hävda sig mot den dominerande generalstaben.¹⁵

År 1955 grundades Warszawapakten. Därigenom infördes ett nytt element i maktstrukturen i öst.

I Warszawapakten inlemmades också DDR, den östra delen av det delade Tyskland, vars upprustning just inletts. Som enda land ställdes det militärt direkt under Warszawapakten. DDR har betecknats som Sovjetunionens »styvbarn.« Från början endast med tveksamhet accepterat i den östliga gemenskapen lyckades det genom hård kamp ta sig fram till och framgångsrikt försvara en andraplats efter Sovjetunionen, kulturellt, vetenskapligt, ekonomiskt och inte minst militärt.¹⁶

Det gör det angeläget att granska Warszawapaktens och DDR:s roll i den militära diskursutvecklingen under det kalla kriget.

Öppnandet och utnyttjandet av de östtyska arkiven

När det gäller att besvara frågor kring det kalla kriget har vi tidigare huvudsakligen varit hänvisade till västligt arkivmaterial. I samband med det kalla krigets avslutning har emellertid också östblockets arkiv öppnats i betydande omfattning. Inte bara amerikanskt, engelskt och annat västligt arkivmaterial från det kalla kriget är numera tillgängligt utan även ryskt, polskt, kinesiskt etc. material.

En alldeles speciell ställning intar de östtyska arkiven. De amerikans-

¹⁴ Se del II: Ställföreträdarna (Köpenhamn 1993) av ovanstående arbete. Jfr också Lynn Hunts arbete om den franska revolutionen, där hon visat på betydelsen i ett dylikt diskursivt sammanhang av strategiskt placerade »nearly in« mera än helt marginaliserade (»out«) grupper. Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*, Berkeley 1984.

¹⁵ Se också mitt efterföljande arbete *Organization, Conflict, and Innovation: A Study of German Naval Strategic Planning, 1888-1940*, Lund 1973.

¹⁶ Detta har uppmärksamats av utrikespolitiska kommentatorer. Se t.ex. artikeln »The special comrade: In power game, as in sports, East Germany is right at Russia's heels,« (utan angiven författare), *The Economist* 8-15.8.1980, s. 14f. Se också utförligt Edwina Moreton, »The German factor,« i *Soviet Strategy towards Western Europe*, eds. Edwina Moreton & Gerald Segal, London etc. 1984, s. 110-137; Michael J. Sodaro, *Moscow, Germany, and the West from Khrushchev to Gorbachev*, Ithaca, N.Y. 1990, passim.

ka, engelska, västtyska etc. västliga arkiven tillämpar en 30-årsgräns. Det har i forskningen fört till en nödvändig koncentration på och begränsning till 1940-talets och 1950-talets kalla krig. Också t.ex. Ryssland har formellt infört en 30-års gräns.¹⁷ De östtyska arkiven har däremot öppnats för tiden ända fram till Tysklands återförening.¹⁸ Det betyder att vi har fått en enastående möjlighet till insyn i förhållanden under hela det kalla kriget, inte bara i DDR utan också inom Warszawapakten.

Genom den tyska återföreningen integrerades DDR:s arkiv i det tidigare västtyska arkivväsendet.¹⁹ Det östtyska »riksarkivet« (*Zentrales Staatsarchiv*) samt bl.a. de centrala militära arkiven har inordnats i (det tidigare västtyska) *Bundesarchiv* men t.v. behållits avskilda, i särskilda arkivenheter i Östberlin och Potsdam.²⁰ För de centrala arkiven från det kommunistiska partiet (SED), *Freies Deutsches Gewerkschaftsbund*, *Freie Deutsche Jugend*, *Liga der Völkerfreundschaft* m.fl. organisationer har inom ramen för Bundesarchiv inrättats en särskild *Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv* med permanenta lokaler vid Torstrasse i Östberlin.²¹ F.n. (1995) förbereds en omflyttning, varigenom de övriga nämnda arkiven gemensamt skall placeras i gamla

¹⁷ Se härom och beträffande fortsatta restriktioner Jan Foitzik, »Zur Situation in Moskauer Archiven,« i *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung* 1993, s. 299-308; Bernhard Bayerlein & Alexander Watlin, »Zur aktuellen Situation der ehemaligen Parteiarhive in Russland,« *Osteuropa* 1993, s. 271ff; Jürgen Zarusky, »Bemerkungen zur russischen Archivsituation,« *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1993, s. 139-147; Bo Petersson, *Med Moskvas ögon: Bedömningar av svensk utrikespolitik under Stalin och Chrusjtjov*, Smedjebacken 1994, s. 9. Beträffande det kinesiska material, som gjordes tillgängligt redan på 1980-talet, se Michael H. Hunt & Odd Arne Westad, »The Chinese communist party and international affairs: A field report on new historical sources and old research problems,« *China Quarterly* 122 (Summer 1990), s. 258-272.

¹⁸ Detta har utlöst krav på en (ytterligare) liberalisering av tillträdet till de västtyska arkiven. Hermann Weber, »Die Aufarbeitung der DDR-Geschichte und die Rolle der Archive,« i *Die Partei hatte immer recht – Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur*, eds. Bernd Faulenbach, Markus Meckel & Hermann Weber, Berlin 1994, s. 42-56.

¹⁹ Se Hermann Schreyer, »DDR-Akten im Bundesarchiv,« i *Provisorium für längstens ein Jahr: Protokoll des Kolloquiums Die Gründung der DDR, September 1991*, ed. Elke Scherstjanoi, Berlin 1993, s. 372-374; Friedrich Kahlenberg, »Anmerkungen zur Problematik der Quellen zur Geschichte der DDR,« i *Die DDR als Geschichte: Fragen – Hypothesen – Perspektiven*, eds. Jürgen Kocka & Martin Sabrow, Berlin 1994, s. 67-73. Beträffande Stasi-materialet gäller speciella inskränkningar. Se i övrigt om detta material Klaus Stöltenberg, *Stasi-Unterlagen-Gesetz: Kommentar*, Baden-Baden 1992.

²⁰ Bundesarchivs östtyska avdelningar (*Bundesarchiv, Abteilungen Potsdam*) med lokaler t.v. främst vid Tizianstrasse i Potsdam, innehåller bl.a. aktmaterial rörande Danmark från DDR:s Ministerrat. *Bundesarchiv, Abteilung Militärarchiv* (BA-MA), har som underavdelning ett särskilt *Militärisches Zwischenarchiv* med lokaler också t.v. i Potsdam (Zeppelinstrasse).

²¹ Däri ingår bl.a. Ulbrichts arkiv. I detta kan noteras material rörande kontakter med det danska kommunistpartiet.

amerikanska kaserner i Berlin. Det gäller också beträffande det östtyska utrikesministeriets arkiv, vilket underordnats *Auswärtiges Amts* arkiv i Bonn.

Från tysk sida har redan talrika projekt (f.n. över 750) startats för att utnyttja arkiven.²² Flera nya forskningsinstitutioner har byggts upp med speciell inriktning på DDR:s historia.²³ Detta har utlöst en våldsam debatt, vilken i sin intensitet jämförts med den nyligen timade stora Historikerstriden i Västtyskland. En anledning till intensiteten är att diskussionen är nära sammanflätad med kampen om forskartjänster. Striden har bl.a. gällt vem som har mest »moralisk rätt« att forska i DDR:s historia (och därmed till forskartjänster) – östtyskar eller västtyskar, de som var med eller mot den gamla regimen i öst och om det krävs en bevisad hållningsförändring av tidigare diktaturanhängare. Striden är emellertid också präglad av de aktuella motsättningarna kring socialhistorien,²⁴ närmare bestämt i dess västtyska tappning, d.v.s. kring Bielefeldskolan. Farhågor har yttrats för att man väljer en »Bielefelder Weg«²⁵ med dominans för »de i ämnet etablerade« eller m.a.o. för socialhistorikerna.²⁶ En ensidig fokusering på – om än aldrig så intressanta – socialhistoriska problemställningar innebär en risk för att man t.ex. till journalistiken, med dess speciella intressen, överlåter tolkningen av viktiga politiska och militära frågor och att dessa brytes ut ur sitt sammanhang.

Den amerikanske historikern Charles S. Maier har i Bielefeldskolans språkrör, tidskriften *Geschichte und Gesellschaft* varnat för faran av att

²² Se Hermann Weber, *Die DDR 1945-1990*, München 1993, s. 117ff; dens., *Die Aufarbeitung der DDR-Geschichte und die Rolle der Archive*, passim.

²³ Nämnas kan *Abteilung Bildung und Forschung* inom *Behörde des Bundesbeauftragten für die Stasi-Unterlagen*, upprättad 1992, med 83 medarbetare och med speciell uppgift att bearbeta det mycket omfattande Stasi-materialet (178 arkivkilometer) samt *Forschungsschwerpunkt Zeithistorische Studien der Förderungsgesellschaft Wissenschaftliche Neuvorhaben*, som grundades samma år i Potsdam. Sistnämnda mycket aktiva institution, som f.n. (1995) leds av Christoph Klessmann och Jürgen Kocka, utger *Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien*. Ytterligare märks *Forschungsschwerpunkt Geschichte und Politik der DDR* vid universitetet i Mannheim samt den filial eller det »Forschungsstelle« som *Institut für Zeitgeschichte*, München upprättat i Potsdam år 1994. Kahlenberg, passim; Horst Möller & Hartmut Mehringer, »Die Aussenstelle Potsdam des Instituts für Zeitgeschichte,« *Sonderdruck aus Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 1995:1.

²⁴ Se t.ex. Lynn Hunt, »French History in the Last Twenty Years: The Rise and Fall of the *Annales* Paradigm,« *Journal of Contemporary History* 1986, s. 209-224.

²⁵ Jfr den ställning Bielefeldhistorikern Kocka fick i den nya forskningsinstitutionen i Potsdam, se not ovan.

²⁶ Rainert Eckert, »Ein gescheiterter Neuanfang,« *Geschichte und Gesellschaft* 1994, s. 609-615; Jürgen Danyel, »Die Historiker und die Moral: Anmerkungen über die Autorenrechte an der DDR-Geschichte,« *Geschichte und Gesellschaft* 1995, s. 290-303. Beträffande inlägg i debatten se också Danyel, s. 290 not 1.

man bestämmer sig för endast en version av det förgångna och framhållit nödvändigheten av att man försöker att täcka mångfalden och det säregna både i DDR:s historia och i dess relationer med Sovjetunionen. Intressant ur föreliggande undersöknings synvinkel är att han pekar på existensen av relativt autonoma och självdynamiska element inom östblocket, trots en allmän strävan efter likformighet och »avautonomisering.«²⁷ Maier framhåller därvid att det finns paralleller mellan DDR och Vichy-Frankrike: i båda tillfällena var de inhemska makthavarna beroende av en yttre makt. För att försäkra sig härom försökte de finna radikalare lösningar än denna yttre makt.²⁸

Diskussionen avspeglar socialhistoriens och den marxistiska historieforskningens kris samt en strävan efter en förskjutning av tyngdpunkten inom historieämnet. Inom både socialhistorien och den marxistiska historieforskningen har detta resulterat i försök till förnyelse genom en tillnärmning till nya aktuella riktningar, särskilt i form av en ny kulturell och intellektuell historia men även av en ny politisk historia.²⁹ En intensiv diskussion härom har bl.a. utmärkt de senaste årgångarna av *Geschichte und Gesellschaft*. Den innehåller många intressanta initiativ till breddning.³⁰ Det militära området lämnas emellertid vanligen utanför betraktandet. Det tycks, när det gäller DDR:s historia, än så länge ha lockat till insatser främst av journalister och fackmilitärer.

Således har under de senaste åren vid olika tillfällen publicerats journalistiska artiklar vilka – utan närmare dokumentation – avslöjat att

²⁷ Denna fråga har – med hänsyn till den inre utvecklingen i DDR – också rests i ett annat inlägg nyligen. Därvid pekas på det motstånd mot »avautonomiserings-« och »avdifferenti-eringssträvandena« som utgick från både gamla och nya mentala strukturer och det framhålles som angeläget att man i forskningen söker efter dylika element inom olika områden av samhället. Ralph Jessen, »Die Gesellschaft im Staatssozialismus: Probleme einer Sozialgeschichte der DDR,« *Geschichte und Gesellschaft* 1995, s. 96-110.

²⁸ Charles S. Maier, »Geschichtswissenschaft und 'Ansteckungsstaat',« *Geschichte und Gesellschaft* 1993, s. 616-624.

²⁹ För en kritisk värdering av dylika försök se Lynn Hunt, »Introduction,« i *The New Cultural History*, Berkeley etc. 1989, s. 1-24. Hunt, ursprungligen socialhistoriker, har själv gjort intressanta och uppmärksammade försök att skapa en ny och bredare syntes mellan politisk, kulturell och social historia. Se dens., *Politics, Culture, and Class*, passim samt dens., *The Family Romance of the French Revolution*, London 1992, särskilt s. 1-16.

³⁰ Se t.ex. Ute Daniel, »Kultur und Gesellschaft,« *Geschichte und Gesellschaft* 1993, s. 69-99; Wolfgang J. Mommsen, »Die Herausforderungen der bürgerlichen Kultur durch die künstlerische Avantgarde: Zum Verhältnis von Kultur und Politik im Wilhelminischen Deutschland,« *Geschichte und Gesellschaft* 1994, s. 424-444; Reinhard Sieder, »Sozialgeschichte auf dem Weg zu einer historischen Kulturwissenschaft?,« *Geschichte und Gesellschaft* 1994, s. 445-468; Gilbert Ziebura, »Die Rolle der Sozialwissenschaften in der westdeutschen Historiographie der internationalen Beziehungen,« *Geschichte und Gesellschaft* 1990, s. 79-103.

Warszawapakten planerade att i ett krig omedelbart inleda en stor offensiv västerut med målet att dels nå fram till den franska Atlantkusten, dels erövra Danmark (Jylland).³¹ Vederbörande artiklar bygger på en undersökning som tyska militärer gjort på basis av det östtyska aktmaterialet. Resultatet härav publicerades år 1993 i form av en samling artiklar. De behandlar olika aspekter av DDR:s krigsmakt (»Nationale Volksarmee«) och dess verksamhet, därunder relationerna med Warszawapakten.³² Därvid belyses och dokumenteras, att den militära ledningen både inom Warszawapakten och DDR intensivt sysslat med förberedelser för en offensiv med nämnd inriktning.³³ Med tanke på Sovjetunionens »absolut dominerande« ställning antas detta avspegla, inte någon slags självständig, utan en – ytterst av den politiska ledningen i Moskva bestämd – sovjetisk militär doktrin.³⁴

En sådan tolkning är ägnad att befästa en vanlig uppfattning, där Warszawapakten reduceras till Sovjetunionen och dess politiska ledning. För att om möjligt nyansera denna bild något skall vi här närmare granska vederbörande krigsförberedelser inom Warszawapakten och DDR i form av militära övningar och manövrar. Vad säger de om relationerna mellan den politiska ledningen i Moskva och Warszawapaktens samt DDR:s politiska ledning? Utvecklade Warszawapaktens och DDR:s militära ledningen i någon mening en »kreativ autonomi«³⁵ i förhållande till kontroll och »avautonomiseringssträvanden« från Moskva? Vilken roll spelade därvid eventuellt splittringen och den intensifierade maktkampen i Moskva efter Stalinperioden?

Men först några ord om de militära övningarna och manövrarna.

³¹ Timothy Aeppel, »East German papers yield war scenario: Plan included nuclear attack on Western Europe,« *Wall Street Journal* 13.6.1991; Lothar Rühl, »Offensive defence in the Warsaw Pact,« *Survival*, September/October 1991, s. 442-450; James O. Jackson, »The secret plan for WW III,« *Time* 4.7.1994. Se också kommentarer av förre NATO-överbefälhavaren general John Galvin i samma nummer av *Time*.

³² NVA: Anspruch und Wirklichkeit, nach ausgewählten Dokumenten, ed. Klaus Naumann, Berlin etc. 1993. Det tyska försvarsministeriet har också offentliggjort en kortfattad rapport om Warszawapaktens militära planering. Denna har publicerats i engelsk översättning under rubriken »Warsaw Pact military planning in Central Europe: Revelations from the East German archives,« *Cold War International History Project Bulletin*, Issue 2 (Fall 1992), s. 1, 13ff.

³³ Horst-Henning Basler, »Das operative Denken der NVA,« i NVA: Anspruch und Wirklichkeit, s. 179-220 (212).

³⁴ Walter Jablonsky, »Die NVA in den Vereinten Streitkräften des Warschauer Paktes,« i NVA: Anspruch und Wirklichkeit, s. 19-77 (49).

³⁵ Jfr Roger Chartier, »Texts, printing, readings,« i *The New Cultural History*, s. 154-175 (173).

Militära övningar och manövrar: några generella anmärkningar

Den tyska återföreningen medförde inte bara att arkiven öppnades. Det uppstod också stora arkivförluster genom att material brändes eller fördes bort av östtyska eller sovjetiska myndigheter. Således förlorades mycket centralt militärt material. Bl.a. saknas färdiga operationsplaner. Däremot föreligger stora mängder annat operativt material från DDR:s militära övningar och manövrar samt från de gemensamma Warszawapaktsövningar, i vilka DDR deltog.³⁶ Det tyska militära författarkollektivet bygger beträffande den operativa verksamheten i Warszawapakten och DDR huvudsakligen på detta material.

Betydelsen av manövrar, krigsspel och andra militära, operativa övningar har ibland ifrågasatts, särskilt av dem som av en eller annan anledning intagit en apologetisk hållning i frågor som övningarna berör. Övningar av olika slag utgör emellertid en viktig del av militär träning och utvärdering. Syftet med dem är bl.a. att testa vapen och inte minst strategiska teorier, för vilket det inte finns så många andra möjligheter i fredstid.³⁷

Det är definitivt inte så att övningar, och särskilt inte manövrar, sysslar med alla möjliga, mer eller mindre väl genomtänkta krigsfall.³⁸ Det är,

³⁶ Detta material har beräknats omfatta cirka 25.000 dokument. Cold War International History Project Bulletin, Issue 2 (Fall 1992), s. 1. Det föreligger också ett register över större övningar och manövrar, i vilka östtysk militär medverkat. Detta register, vilket tillkommit i det östtyska militärarkivet år 1975, bygger på en inventering av dels material som vid tidpunkten i fråga överlämnats till det centrala militärarkivet (omfattande tiden till 1963), dels material, vilket enligt en 10-årsregel för avlevereringsplikt ännu befann sig i de olika förbandens arkiv. Registret omfattar perioden från det officiella grundandet av den östtyska krigsmakten år 1956 fram till år 1970. Det erbjuder en viktig hjälp när det gäller att kontrollera fullständigheten i det bevarade materialet och att skapa överblick över detta. Nationale Volksarmee, Militärarchiv der Deutschen demokratischen Republik, Inventar: Manöver und Übungen 1956-1970, Potsdam 1975 (Vertrauliche Verschluss-Sache), BA-MA (Bundesarchiv, Militärarchiv), Potsdam (utan nummer).

³⁷ I det östtyska militärarkivets register över viktigare manövrar och övningar heter det om dessa, att »sie dokumentieren oft das Neue sowohl im Einsatz der Technik, als auch die richtige und konsequente Anwendung militärwissenschaftlicher Erkenntnisse.« A. Kästner, »Vorwort,« i Inventar: Manöver und Übungen 1956-1970, s. 3f. Vidare framhålls: »Manöver und Übungen der verschiedenen Arten sind für die Kommandeure, Stäbe und Truppen Gradmesser der Gefechtsbereitschaft, den (sic) erreichten Stand in der Ausbildung und die (sic) Anwendung neuester militärwissenschaftlicher Erkenntnisse.« Citerande den östtyske försvarsministern Heinz Hoffmann upprepas, att manövrar och övningar i den östtyska krigsmakten »wesentlich dazu beigetragen haben, die gemeinsamen Auffassungen über die Prinzipien des taktischen und operativen Einsatzes der Truppen, über das System der einheitlichen Führung und des Zusammenwirkens aller Teile der Vereinten Streitkräfte zu vertiefen und in der Praxis zu vervollkommen.« »Einleitung,« ibid., s. 5ff.

³⁸ Jfr Basler, s. 179.

särskilt beträffande manövrar, fråga om stora och dyrbara satsningar, vilka måste förbehållas ytterst angelägna uppgifter. Förberedelser för samt analyser och utvärderingar av övningar upptog i Warszawapakten en stor del av arbetet vid de militära staberna. Manövrarna utfördes »under annähernd realen Gefechtsbedingungen.« Deras starka verklighetsanknytning understryks således. Också när det gäller andra slag av övningar finns det en tydlig strävan efter att göra dem så verklighetsnära som möjligt och att till grund för dem lägga faktiska förhållanden.³⁹ Premisser, avslutande genomgång etc. följer oftast en bestämd kanon: först begrundas övningen och dess tema, oftast genom hänvisning till säkerhetspolitiska och allmänt utrikespolitiska, om möjligt dagsaktuella förhållanden. Därefter kommer en redogörelse för resurser, avsikter och förväntade dispositioner, först hos motståndaren⁴⁰ och sedan hos den egna sidan, följt av en mer eller mindre detaljerad presentation av planen för övningen. I en avslutande genomgång eller kritik kommenteras övningens förlopp och resultat samt dess implikationer för fortsatt utbildning och träning.⁴¹

Betydelse och representativitet växlar givetvis med, som det framhålls i det år 1975 tillkomna registret från det östtyska militärarkivet, övningens art samt med den militära nivå på vilken den utföres (»Kommandohöhe«), således med hänsyn till vilka trupper, staber och chefer som deltagit samt till den militära och militärpolitiska uppgift som ställes för övningen. Det var inom Warszawapakten stor skillnad mellan t.ex. »die Gruppenübung« som huvudsakligen behandlade mindre viktiga under-

³⁹ Detta motiverades också med önskvärdheten av att göra övningarna så »maximal belastende« som möjligt för deltagarna. Kdo (Kommando) Militärbezirk V, VS-Stelle Stab, Kommandostabsübung »Orkan-81«, August 1981, BA-MA, Potsdam:VA-10-15438; Kdo Militärbezirk V, Chef Aufklärung, Diskussionsbeitrag zur militärwissenschaftlichen Beratung am 11.08.77 zum Thema »Probleme der Organisation und Durchführung der Aus- und Weiterbildung der Leitenden Kader, Offiziere und Führungsorgane sowie der Ausarbeitung von Übungen« (dat.10.8.1977), BA-MA, Potsdam:VA-10-7857.

⁴⁰ Som grundval för uppgifter rörande motståndarsidans styrkeförhållanden, avsikter etc. åberopas ofta informationer beträffande motsvarande övningar och manövrar inom NATO. Jfr nedan.

⁴¹ Kommandospråk inom Warszawapakten var ryska vilket vållade problem. Vid en marin Warszawapaktsövning år 1963 framhölls särskilt nödvändigheten av att man för att säkerställa koordineringen väl behärskade detta språk. Från den östtyska marinledningens sida deklarerades med anledning härav att man skulle ta hänsyn till kunskapen i ryska vid tillsättningar av tjänster. Kdo Volksmarine, Auswertbericht über die Teilnahme der Volksmarine an der gemeinsamen Flottenübung in der Zeit vom 10.08. bis 16.08.1963, BA-MA, Potsdam:VA-04-5573. Kartor och andra underlagor föreligger ofta i både ryska och tyska versioner. I något tillfälle är hela materialet från en övning på ryska. Här har de tyska beteckningarna på övningar etc. bibehållits. I övrigt användes den svenska transkriberingen av rysk stavning.

visningsuppgifter och »das Manöver« som »die höchste Form der praktischen Ausbildung.« Vid sidan om denna märks särskilt också »die taktische Übung« och – vanligen som förberedelse för denna – »die Kommandostabsübung.« »Die taktische Übung« genomfördes av truppheter av olika storlek från kompanier till divisioner (med hänsyn härtill betecknas den närmare som »Truppenübung,« »Divisionsübung,« »Korpsübung,« »Flottenübung« etc). Med moderna övervakningsmetoder är större övningar och manövrar svåra att hemlighålla. De innefattar truppsammandragningar och -rörelser vilka måste uppmärksammas. Ett viktigt syfte med dylika större övningar är emellertid ofta att både inåt och utåt demonstrera militär makt, visa att man förfogar över en effektiv utrustning och utbildning. Ofta anordnades i detta syfte trupparader etc. i samband med övningarna. »Die Kommandostabsübung« hade en mindre och mera sluten karaktär. Den anordnades ofta för att förbereda större övningar. I den deltog högre staber men i viss utsträckning också trupp.⁴²

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att i varje fall de tre nämnda slagen av övningar⁴³ utgör en viktig källa till militärens aktiviteter inom Warszawapakten och i DDR samt till dess syn på eller diskurs om ett kommande krig. Vi skall här närmare granska vad de säger om denna. Vilka var de föreställningar om ett kommande krig som Warszawapakten och DDR:s militära ledning upprätthöll och upprätthölls av? Hur försökte de att rationalisera och legitimera dessa? Vilken form och vilket innehåll hade argumentationen? Vilka fiktioner byggde den på och vilka retoriska strategier? Vilka intressen var därvid verksamma?

Vi skall således försöka att både rekonstruera och att »dekonstruera« diskursen om det kommande kriget, se hur den var uppbyggd och till vilken kontext den hörde.

⁴² I Kommandostabsübung »Lawine-82,« anordnad av Warszapaktskommandot våren 1982, deltog sammanlagt 2857 personer, därav 6 generaler, 552 officerare, 82 fänrikar, 627 underofficerare, 31 underofficersaspiranter, 1559 soldater samt 4 civilanställda. Bl.a. 749 motorfordon och en helikopter stod till förfogande. Nationale Volksarmee, Militärbezirk V, der Chef, Referat zur Auswärtung der Kommandostabsübung »Lawine-82,« BA-MA, Potsdam:VA-10-17303.

⁴³ Det östtyska registret upptar endast de tre sistnämnda slagen av övningar. Det nämner dock också krigsspel som en viktig form. Det utfördes i starkt begränsad skala med endast högre chefer och staber samt med hjälp av sandlådan eller kartan. År 1982 anordnade t.ex. den sovjetiska militära ledningen på Bresjnev's order ett tiodagars krigsspel. Det behandlade bl.a. den situation som skulle uppstå om Polen och Rumänien lämnade Warszawapakten. Redogörelse från försvarsminister Heinz Hoffmann till generalsekreterare Honecker, refererad i Jablonsky, Die NVA in den Vereinten Streitkräften, s. 44.

Successionsstrid och militärstrategi – Gorsjkovs sjöstrategiska teorier

Uppfattningarna om land- och sjömaktens respektive betydelse, liksom nära förknippat härmed, om krigföringens mål och medel har växlat över tid och rum. I den tyska krigsmakten övervägde t.ex. under det första världskriget en kontinental inriktning med betoning av arméns betydelse. Under mellankrigstiden utvecklade sig emellertid som nämnt en kamp för en maritim operationsplan, där Danmark och Norge intog en viktig plats.

När det gäller Sovjetunionen tycks försvaret fram till mitten av 1950-talet ha haft en starkt kontinental inriktning med betoning av konventionell krigföring. Från denna tid började emellertid en ny, maritim och offensiv riktning att göra sig gällande med större vikt vid kärnvapenanvändning.⁴⁴ Det måste ses mot bakgrund av Chrusjtjovs vilja att ta upp konkurrensen på olika områden med USA men också av successionsstriden efter Stalin, vilken fortsatte både under Chrusjtjovs och Bresjnev's tid vid makten, ända fram till Sovjetunionens fall. Denna strid hade förgreningar till militären, där generalstaben och en dominerande krets av av marskalkar kring denna (kallad *Stavka* efter namnet på det ledningsorgan i vilket generalstaben ingick under kriget), representerade av bl.a. Zjukov och Sokolovski, mötte opposition från en »sydfronts-« eller »Stalingradklick,« vars medlemmar bl.a. hade det gemensamt att de tjänstgjort vid den södra fronten under kriget. Chrusjtjov och Bresjnev hade sedan kriget nära anknytning till sistnämnda krets.⁴⁵

Fram till Chrusjtjovs maktövertagande år 1955 var marinen relativt obetydlig. Nu inleddes emellertid skapandet av en stor, kärnvapenbestyckad, oceangående flotta. Därigenom utvecklade sig Sovjetunionen fram till slutet av 1970-talet till en första rangens sjömakt med en flotta, bestående av 900 övervattensfartyg, jämfört med 700 på NATO-sidan och omkring 360 ubåtar, jämfört med 260 på Nato-sidan. Kvantitativt, om än

⁴⁴ Det motsvaras av en sovjetisk expansion på kärnvapenområdet under 1960-talet. Sovjetunionen anses därigenom ha eftersträvat och uppnått någorlunda paritet i Europa när det gällde taktiska kärnvapen. Fred Halliday, *The Making of the Second Cold War*, 2. utg., London 1989, s. 53.

⁴⁵ Raymond L. Garthoff, *Soviet Strategy in the Nuclear Age*, New York 1958, särskilt s. 68ff, 84ff, 154ff; Roman Kolkowicz, *The Soviet Military and the Communist Party*, Princeton 1967, särskilt s. 65, 228ff, 224f, 234ff, 242f; Martin McCauley, *The Soviet Union 1917-1991*, 2. ed, London 1993, s. 221ff, 228ff, 237ff; James M. Goldgeier, *Leadership Style and Soviet Foreign Policy: Stalin, Khrushchev, Brezhnev, Gorbachev*, London 1994, s. 5ff, 22ff, 27; *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the former Soviet Union*, Cambridge 1994, s. 518.

inte kvalitativt (många av ubåtarna var t.ex. konventionellt drivna), uppnådde östblocket därigenom överlägsenhet över NATO.⁴⁶

Denna väldiga flottupprustning genomfördes av den energiske nye marinchefen, Sergei G. Gorsjkov (1910-1988). Denne hade profilerat sig genom att år 1941 på sydfronten (i Odessaområdet) leda den mest framgångsrika sovjetiska landstigningsoperationen under det andra världskriget. Efter en rekordsnabb karriär utnämndes han år 1956 – som den yngste någonsin – till chef för marinen. Han behöll denna post exceptionellt länge, ända till 1985, d.v.s. under nästan hela den här behandlade tidsperioden.⁴⁷

Det är oklart om Gorsjkov för sin upphöjelse främst hade att tacka sin företrädare Kuznetsov (som han hade tjänat samman med under kriget och vars ställföreträdare och faktiske efterträdare han blev redan 1955) eller Chrusjtjov och sydfrontsklicken. I varje fall tillhörde han denna. Han kom liksom Chrusjtjov från Ukraina och han delade dennes intresse för en förnyelse och teknologisering av krigsmakten på bekostnad av de konventionella stridskrafterna, särskilt inom armén. Gorsjkov engagerade sig starkt i striden inom den militära hierarkin. Denna fördes i hög grad inför offentligheten, som en kamp mellan olika militärstrategiska föreställningar. I denna debatt framträdde en grupp av »modernister.« Dessa stödde energiskt Chrusjtjovs krav på kvalitet och på ett radikalare utnyttjande av modern teknologi. Mot dem stod »traditionalister« som försvarade en satsning på kvantitet och var misstänksamma mot förändring. En tredje riktning, som särskilt representerades av generalstaben, försökte att inta en modererande, »centristisk« hållning. Den innebar ett försök till kompromiss mellan bl.a. modernisternas krav på kärnvapensatsning och traditionalisternas fasthållande vid konventionell krigsföring med hjälp av en massarmé. »Centristernas« hållning kom bl.a. till uttryck i den år 1962 av generalstabschefen marskalk Sokolovski utgivna men kollektivt skrivna boken *Military strategy*.⁴⁸

⁴⁶ R.A.Mason, »Military strategy,« i *Soviet Strategy Toward Western Europe*, s. 165-203; Halliday, s. 63; *The Cambridge Encyclopedia of Russia and the Former Soviet Union*, s. 508ff. Sodaro uppger utan närmare dokumentation att Chrusjtjov var emot marinens upprustning och i stället önskade satsa på raketvapnet. Sodaro, s. 45. Alla frågor som rör raketvapen och flyg har emellertid här av utrymmeskäl lämnats utanför framställningen.

⁴⁷ Gorsjkov utnämndes år 1967 till »flottamiral,« en ny rang motsvarande storamiral. John G. Hibbits, »Admiral Gorshkov: Architect of the Soviet Navy,« i Sergei G. Gorshkov, *Red Star Rising at Sea*, övers. Theodore A. Neely, Jr, ed. Herbert Preston, US Naval Institute 1974, s. 142-146.

⁴⁸ Garthoff, s. 20 ff, 38ff, 56; Thomas W. Wolfe, *Soviet Strategy at the Crossroads*, Cambridge, Massachusetts 1964, särskilt s. 12ff, 18ff, 30ff, 33ff, 193ff.

I debatten – som också berörde frågan om militärt professionella kontra politiska och teknokratiska intressen⁴⁹ – deltog Gorsjkov med tal och artiklar, bl.a. i flottidskriften *Morskoi sbornik*. Han argumenterade för en större roll för marinen när det gällde att stärka Sovjetstatens makt och prestige. I ett fortsatt livligt författarskap i början av 1970-talet framhöll han särskilt betydelsen av de talrika sovjetiska landstigningsoperationerna (det påstods att de uppgått till 110 eller fler) under det andra världskriget.⁵⁰ En del av hans artiklar från denna tid (ur *Morskoi sbornik*) publicerades i väst år 1974 under titeln *Red Star Rising at Sea*. Under 1970-talet utgavs också i väst ett större sjökrigsteoretiskt arbete av Gorsjkov.⁵¹ Där utvecklade han – liksom tidigare med hjälp av talrika historiska exempel – sina föreställningar om den sovjetiska flottan som ett instrument för geostrategi samt om sjömaktens och sjöförbindelsernas avgörande och i vår tid ännu mer växande betydelse. Han förkastade en tidigare inriktning av den sovjetiska sjökrigsteorin från mellankrigstiden och framåt som innebärande, att flottan reducerades till att mer eller mindre endast utgöra ett understöd åt armén. I centrum hade satts defensiva uppgifter i form av kustförsvar (inklusive invasionsförsvar) och operationer i hemmafärvatten med motsvarande tonvikt i flottans sammansättning vid kustförsvarsfartyg etc. Gorsjkov argumenterade i stället för nödvändigheten av att satsa på en offensivt inriktad flotta, i stånd att sättas in på de centrala (nord-)atlantiska sjövägarna, vars ständigt växande betydelse han framhöll.

Gorsjkov underströk att en flotta numera är kapabel att genom sina operativa insatser avgöra kampen även på kontinentala krigsskådeplatser. Därvid betonade han bl.a. att flottan är främsta potentiella bärare av kärnvapen (och att NATO insett detta).⁵²

Som sjömaktens »huvudkomponent« framhöll Gorsjkov flottan men han betonade att (i Sovjetunionen) »oavlåtlig uppmärksamhet« också måste ägnas åt sjömaktens övriga komponenter.⁵³ Till dessa räknade han uppenbarligen bl.a. operationsbasen. Det framgår av hans generella resonemang om geografins betydelse liksom bl.a. hans framhållande av att NATO skapat en mängd baser för marin- och flygstridskrafter längs de

⁴⁹ Ibid., s. 98ff.

⁵⁰ Hibbits, s. 145.

⁵¹ Här hänvisas till den svenska utgåvan. S. G. Gorsjkov, Statens sjömakt, övers. Harry Engström, Malmö 1977 (engelsk utgåva *The Sea Power of the State*, Oxford etc. 1979).

⁵² Ibid., s. 7f. I det sammanhanget framhöll Gorsjkov bl.a. möjligheten att stationera raketvapen på över- och undervattensfartyg (jfr ovan). Ibid., särskilt s. 229ff.

⁵³ Ibid., s. 317.

sovjetiska sjögränsarna.⁵⁴ Han belyste särskilt hur – vid sidan om och nära förenad med kampen om sjöherraväldet – landstigningar spelat en central roll genom historien och framhöll, att de behållit sin betydelse fram till våra dagar.⁵⁵ Som viktigaste uppgift för flottan vid sidan om nedkämpandet av den fientliga flottan angav Gorsjkov »insatser mot landområden och där grupperade markstridskrafter» eller m.a.o. invasioner över havet.⁵⁶ I enlighet därmed genomdrev Gorsjkov under 1960-talet utbildningen av speciella landstigningsenheter.⁵⁷

Gorsjkovs teorier vänder sig mot de av generalstaben traditionellt upprätthållna föreställningarna om arméns och markkrigsföringens primat och utgör ett tydligt angrepp på dessa.⁵⁸ I det sammanhanget spelade det efter kriget tillbakaträngda intresset för invasionsföretag (amfibiska operationer) en kritisk roll. En annan representant för marinen, amiral Alafuzov, angrep den första utgåvan av Sokolovskis arbete för att inte ägna tillräcklig uppmärksamhet åt detta slag av operationer och framhöll dess fortsatta och centrala betydelse.⁵⁹

Marinen utmanade således generalstaben. Det var därvid viktigt att den kunde vinna allierade, bl.a. i den nybildade Warszawapakts militära ledning samt i den likaledes nygrundade östtyska krigsmakten.

Gretjko, Warszawapakten och kampen för en maritim operationsplan

Chrusjtjov upprättade Warszawapakten i maj 1955, mot bl.a. utrikesminister Molotovs vilja.⁶⁰ De olika medlemsstaternas integration och roll i pakten byggde bl.a. på återkommande möten med representanter för de olika medlemsstaternas politiska ledning. De bildade tillsammans ett

⁵⁴ Ibid., s. 7, 308.

⁵⁵ Ibid., s. 304.

⁵⁶ Liksom markstridskrafternas uppgift kunde uttryckas i formeln »soldat mot soldat» sammanfattade Gorsjkov sina teorier i formeln »flotta mot flotta och flotta mot kust.» Ibid., s. 241ff.

⁵⁷ Charles C. Pritchard, »Soviet amphibious force projection,» i *Soviet Naval Influence: Domestic and Foreign Dimensions*, eds. Michael McGwire & John McDonnell, Halifax, N.S. 1977, s. 250. Jfr också Wilhelm Agrell, »Soviet Baltic strategy and the Swedish submarine crisis,» *Cooperation and Conflict* 1983, s. 269-281 (276).

⁵⁸ Jfr Elmo R. Zumwalt, »Conclusion,» i *Red Star Rising*, s. 138-141. Fram till 1950 var marinen formellt underordnad armén. Mellan 1950-53 var den självständig men därefter inlemrades den i ett nybildat gemensamt försvarsministerium. I detta ingick som gemensamt högsta operativt ledningsorgan generalstaben för de väpnade styrkorna, vilken dominerades av den tidigare armégeneralstaben och av armémarskalkar. Garthoff, s. 41ff, 82, 198.

⁵⁹ Se härom och beträffande den fortsatta diskussionen kring denna fråga Wolfe, s. 187f.

⁶⁰ Molotov motsatte sig också DDR:s medlemsskap i pakten. McCauley, s. 230.

rådgivande utskott som högsta gemensamma politiska organ för pakten i fredstid.⁶¹

Vid sidan därav fanns också ett gemensam överbefälhavare. Denna post bekläddes av en sovjetisk marskalk – i ordningsföljd Konev (1955-1960), Gretjko (1960-1967), Jakubovski (1967-1976), Kulikov (1977-1989). Han sorterade direkt under den sovjetiske försvarsministern med rangen som förste ställföreträdare för denne. Överbefälhavarens ställföreträdare för luftförsvaret var den sovjetiske flygvapenchefen (likaså direkt underställd den sovjetiske försvarsministern med rangen av ställföreträdare för denne). Också stabschefen och den senare tillsatte chefen för de gemensamma Östersjöflottstridskrafterna (»den förenade Östersjöflottan«) var sovjettryssar. Sovjetunionen hade således en stark ställning i Warszawapaktens militära ledning.

Denna bestod av överbefälhavaren jämte hans stab. Tillsammans bildade de Warszawapaktens »förenade kommando« (här kallat »Warszawapaktskommandot«). Det var meningen att staben skulle innehålla representanter för de olika medlemsstaterna. Förverkligandet av denna avsikt tycks dock på grund av oenighet ha dröjt till 1966.

Warszawapakten innebar ett erkännande av Sovjetunionens rätt till stationering av trupper i medlemsstaterna. Därigenom skapades ett instrument för permanent kontroll – och ett frö till konflikt, inte bara utåt utan även inåt. Strävanden att konsolidera kommandots ställning och tvärnationella karaktär motarbetades av Rumänien. Det slog vakt om sin autonomi och vägrade bl.a. att delta i Warszawapaktens gemensamma intervention i Tjeckoslovakien år 1968. De invändningar Rumänien gjorde innebar bl.a. att ansträngningar att fastställa överbefälhavarens kompetens och ledningsfunktioner i krig försvårades.

Warszawapaktsöverbefälhavaren kunde utgöra ett hot, inte bara mot intressen hos satellitstaterna utan också mot den sovjetiska generalstab.⁶² Mot bakgrund härav har vi möjligen att se fördelningen av de sovjetiska trupperna. Endast en del av dessa inordnades under Warszawapaktskommandot. Till dess förfogande ställdes vid grundandet 30 sovjetiska och 48 allierade divisioner arméstridskrafter jämte 34 resp. 27 divisioner flygstridskrafter (härtill kom efter genomförd upprustning också östtyska förband, jfr nedan). Att döma av övningar, ledningsstruktur etc. räknade man med att Warszawapaktsstyrkorna i krig av sovjetiska förband skulle innefatta de i Polen, Tjeckoslovakiet (från

⁶¹ Framställningen av ledningsförhållandena etc. inom Warszawapakten bygger där inget annat anges på Jablonsky, Die NVA in den Vereinten Streitkräften.

⁶² Rangmässigt placerades han över generalstabschefen – de innehade formellt andra resp. tredje plats i den militära hierarkin, efter försvarsministern.

1968), Ungern och DDR stationerade ryska trupperna jämte styrkorna vid militärområdena Baltikum, Vitryssland, Karpaterna, Kiew och Odesa.

Varken styrketilldelning eller avgränsningar i förhållande till Sovjets egna operationsområden synes emellertid ha varit klart reglerade inom Warszawapakten. Dess överbefälhavare och hans kommando hade således svårt att vinna erkännande. En reglering av dessa förhållanden kan möjligen ha skett utanför pakten, genom bilaterala avtal, men det är inte sannolikt. Ännu 1978 konstaterade den dåvarande överbefälhavaren, Kulikov, att frågorna rörande ledningen i krig var olösta.

Medan hans ställning i krig således tycks ha förblivit oreglerad tilldelades Warszawapaktsöverbefälhavaren genom beslut i januari 1956 viktiga funktioner i fred. Han fick till uppgift bl.a. att leda den operativa utbildningen och stridsutbildningen av de förenade stridskrafterna, organisera och leda gemensamma övningar, övervaka truppernas tillstånd samt via berörda regeringar och försvarsministrar i de olika medlemsstaterna vidtaga åtgärder för att säkra en ständig insatsberedskap.

Detta beslut gav Warszawapaktsöverbefälhavaren ett viktigt potentiellt maktmedel i kampen för erkännande och status.

Det var väl känt att den förste Warszawapaktsöverbefälhavaren, marskalk Ivan Konev (f. 1897), ivrigt men förgäves eftersträvade försvarsministerposten. Han tillhörde liksom sina efterträdare Gretjko och Jakubovski sydfrontsklicken och spelade en viktig roll i samband med händelserna efter Stalins död och Chrusjtjovs maktövertagande. Därvid stöddes Chrusjtjov också av Zjukov som blev försvarsminister år 1955 men senare kom i konflikt med Chrusjtjov och avsattes år 1957. Mellan Zjukov och Konev utvecklades en häftig konflikt, vilken var färgad också av den förres strävanden att hävda de professionella militärernas inflytande gentemot de politiska officerarna (»politrukerna») som Konev ursprungligen tillhört samt att skapa en starkt centraliserad militärledning.⁶³

Andrej Gretjko (född 1903) var Warszawapaktsöverbefälhavare 1960-1967. Han var nära lierad med Gorsjkov. Det markerades på sedvanligt sovjetiskt manér av att Gretjko år 1969 i förordet till en framställning han skrev om striderna på sydfronten under det andra världskriget särskilt harangerade Gorsjkov, dels för dennes insatser under kriget, dels för hans medverkan vid tillkomsten av Gretjkos bok. Gorsjkov å sin sida lovordade Gretjko både i tal och skrift och framhöll dennes insatser

⁶³ Garthoff, s. 20ff, 25ff, 35ff, 42f; Wolfe, s. 37, 98; Kolkowicz, s. 135 not 80, 143, 181ff, 242 not 66, 237ff, 251, 255, 365.

under kriget.⁶⁴ Gretjko uppehöll sig i sin bok utförligt vid landstigningsoperationer och deras betydelse under kriget. Därvid framhöll han att »eine Landungsoperation nur dann Erfolg hat, wenn sie durch entschlossene, auf eine Vereinigung mit den Landungskräften zielende Handlungen frontal angreifender Truppen unterstützt wird.«⁶⁵

I en kamp för makt och status är det viktigt om man kan hävda sig diskursivt, genom att deltaga i eller utveckla projekt som kan vinna anslutning och legitimitet.⁶⁶ Gretjko var en av de mest radikala och högljudda förespråkarna för en konfrontationskurs gentemot USA.⁶⁷ Det mandat Warszawapaktsöverbefälhavaren givits när det gällde att leda den operativa utbildningen och övningsverksamheten utnyttjades omedelbart och målmedvetet av honom. I direktiv till DDR:s krigsmakt den 18 november 1960 angående utbildningen under det kommande året lades tonvikten vid offensiven.⁶⁸ En sådan inriktning lades också till grund för en under 1960-talet starkt intensifierad övnings- och manöververksamhet. Den första gemensamma manövern »Quartett« anordnades år 1963 följt av manövrarna »Oktobersturm« (1965), »Moldau« (1966), »Nord« (1968), »Oder-Neisse« (1969), samtliga i Centraleuropa och »Rhodopen« (1967) på Balkan. Fram till början av 1970-talet utfördes sammanlagt över 30 gemensamma större övningar och manövrar. De stod omväxlande under ledning av en sovjetisk, polsk eller östtysk högre militär (marskalk, general eller amiral).⁶⁹

Vid sidan om förberedelser för mera tillfälliga och begränsade aktioner mot Västberlin och Polen inriktades övningarna och manövrarna på en stor offensiv västerut. De utgick därvid regelbundet från i stort sett ett och samma läge, nämligen ett (ständigt) anfallshot från NATOs sida och från att NATO utdelade första slaget i form av ett flygangrepp mot DDR:s

⁶⁴ S.A.Gretjko, *Die Schlacht um den Kaukasus*, ty. övers. Siegfried Weidlich, Deutscher Militärverlag 1972, s. 15; Gorshkov, *Red Star*, s. 81, 91.

⁶⁵ Gretjko, s. 371.

⁶⁶ Se Allan Pred som i anslutning till Torsten Hägerstrand framhållit att maktrelationer kommer till uttryck i en kamp mellan olika individuella och kollektiva projekt om utrymme i tid och rum. Allan Pred, »Power, everyday practice and the discipline of human geography,« i *Space and Time in Geography: Essays Dedicated to Torsten Hägerstrand*, Lund 1981, s. 30-55. Jfr även Gemzell, *Ställföreträdarna*, s. 6f.

⁶⁷ Kolkowics, s. 266; Foy D. Kohler, Mose L. Harvey, Leon Gouré & Richard Soll, *Soviet Strategy for the Seventies: From Cold War to Peaceful Coexistence*, Miami 1973, s. 73, 83, 93, 120, 190, 197; Goldgeier, s. 91; Sodaro, s. 205f, 230.

⁶⁸ Jablonsky, *Die NVA in den Vereinten Streitkräften*, s. 49f. Angående Gretjkos principiellt höga värdering av militära övningar när det gäller att stärka militärt samarbete etc. se också Andrej A. Grechko, *The Armed Forces of the Soviet State: A Soviet View*, 2.ed, U.S. Air Force 1978, s. 341.

⁶⁹ Inventar: Manöver und Übungen 1956-1970, s. 9ff.

territorium. Övningarna var således offensiva men inom en defensiv ram.⁷⁰ Man kan också uttrycka det så att motiveringen var defensiv men metoden offensiv. Enligt premisserna för övningarna började NATO kriget, vilket emellertid omedelbart utlöste en offensiv av Warszawapaktsstyrkorna, dels västerut med målet att nå ut till Atlantkusten i Frankrike, dels i riktning av Jylland.

Vid en konferens den 10.7.1962 orienterade den operative chefen för den polska armén, general Tutschapki, närmare om premisserna för en stor taktisk övning (eller »Truppenübung») hösten samma år av sovjetiska, polska och östtyska Warszawapaktsstyrkor under ledning av den polske försvarsministern, general Spychalski. Det nämndes därvid att premisserna svarade till Warszawapaktskommandots planering under ledning av denne. Enligt dessa premisser planerade den angripande NATO-sidan (»West») en huvudoffensiv i riktning Berlin-Warszawa samt en sidooffensiv i riktning Rostock-Szczecin med målet att tillintetgöra väster om Oder befintliga sovjetiska och östtyska trupper, forcera Oder och fortsätta offensiven i riktning Warszawa-Kaliningrad och Gdansk. Det förutsattes således att även motståndaren strävade efter att gripa till offensiv. Utan att invänta ett anfall skulle emellertid Warszawapaktsstyrkorna (»Ost») i en krissituation genomföra en omgruppering av sina krafter för att efter ett krigsutbrott, utlöst av NATO, omedelbart gå till offensiv med sovjetiska, polska och östtyska förband »in Richtung Westen und Jütland.»⁷¹ Ett sådan operation övades fortsättningsvis i detalj och med målsättningen att föra offensiven fram till den franska Atlantkusten.⁷²

Till grund för övningarna lades således en offensiv, maritim inriktning, vars tydliga syfte var att öppna vägen för Östersjöflottan, ut ur Östersjön och vidare ut ur Nordsjöns säck. Detta förenades med tanken att ett nytt krig skulle utkämpas på motståndarens område – en målsättning som måste förstås mot bakgrund av de bittra erfarenheterna under det andra världskriget, bl.a. i Sovjetunionen.⁷³

I samband med ommöbleringar efter sitt maktillträde och stärkande

⁷⁰ Jfr härtill och beträffande de operativa förberedelserna och övervägandena Basler, *passim*.

⁷¹ Kdo Volksmarine, Stellv. d. Chefs f. op. Arbeit, Abt. Operativ, Sep./Okt. 1962, BA-MA, Potsdam:VA-04-23825. Övningen nämns också i det östtyska militärarkivets register över övningar och manövrar. Inventar: Manöver und Übungen, s. 111. Det är emellertid osäkert om den kunde utföras på grund av Cubakrisen. I varje fall ledde denna till att en anslutande marin övning samt en övning vid DDR:s Militärbezirk V måste inställas. Se nedan.

⁷² Jfr Basler, som dock endast har granskat dessa övningar från slutet av 1970-talet (han anger dem som »spätestens» existerande sedan 1977/78). Basler, s. 202.

⁷³ Jfr Basler, s. 180.

av sitt grepp över maktpapparatens utnämnde Bresjnev i mars 1967 Gretjko till försvarsminister. I april 1973 blev denne tillsammans med utrikesminister Gromyko och KGB-chefen Andropov medlem av Sovjets högsta maktorgan, politbyrå (presidiet), inom vilken de av samtida bedömare betraktades som ett slags inre kabinett.⁷⁴ Gretjko behöll försvarsministerposten fram till sin död år 1976, då han efterträddes av en annan anhängare till Bresjnev, Dmitri Ustinov. Denne avled i december 1984 och drabbades således inte av Gorbatsjovs utrensning av många Bresjnev-anhängare.⁷⁵ Till dem hörde Gorsjov som avgick i december 1985. Hårtill kan dock också ha bidragit hans höga ålder (75 år).

En och samma klick kom således att länge inneha viktiga positioner inom både Warszawapaktskommandot och Sovjetunionens militära hierarki. Det förklarar varför den nämnda inriktningen kom att behålla sitt grepp över Warszawakommandots övningsverksamhet, även sedan Gretjko lämnat dess ledning. För att förstå detta måste vi emellertid också se till den fortsatta verksamheten inom kommandot.

Warszawapaktskommandot och den militära diskursen

Vid en konferens i Moskva den 18 maj 1987 diskuterade generalstabscheferna i Warszawapaktens länderna ett av den sovjetiska generalstaben utarbetat utkast till en militärdoktrin. Det antogs vid ett efterföljande möte med Warszawapaktens politiska rådgivande utskott i maj samma år i Berlin och offentliggjordes genom en kommuniké den 19 maj 1987. För första gången tillkännagavs därmed innehållet i en militärdoktrin officiellt. Denna doktrin hade en utpräglad defensiv karaktär. Tonvikten lades på ett aktivt försvar av det egna territoriet. Den följdes av sovjetiska truppereduktioner.⁷⁶

En ny betoning av defensiven kom redan till uttryck i Warszawapaktens övningen »Schild-84,« anlagd av den tjeckoslovakiska krigsmakten år 1984, vilken behandlade en längre försvarskamp före övergången till offensiven. Också i markförsvarsövningen »Freundschaft-86« och luftförsvarsövningen »Granit-86« intog defensiven en viktig plats. Anvisningar från Warszawapaktskommandot för 1988-89 angav emellertid

⁷⁴ W. Berner et. al., *The Soviet Union*, London 1973, cit. efter John Keep, *Last of the Empire: A History of the Soviet Union 1948-1991*, Oxford & New York 1995, s. 183.

⁷⁵ McCauley, s. 288f, 342. Personförändringar och en politisk kursändring hade dock delvis redan inletts under Andropov. Stephen White, *Gorbachev and after*, Cambridge 1992, s. 8ff.

⁷⁶ *The Cambridge Encyclopedia of Russia*, s. 518f; Jablonsky, *Die NVA in den Vereinten Streitkräften*, s. 39ff, 63ff.

åter (samtidigt med en befrielse av DDR och Tjeckoslovakiet från en fientlig erövring) den stora västoffensiven som mål för den operativa insatsen i ett krig. Warszawapaktsövningen »Schild-88« (sommaren 1988) var fortsatt väsentligen en offensiv övning.⁷⁷

Av betydelse i det sammanhanget kan ha varit att Kulikov satt kvar som Warszawapaktsöverbefälhavare till februari 1989.⁷⁸ I Sovjetunionens utrikes- och säkerhetspolitik har man urskilt olika kontroversiella, mer eller mindre radikala hållningar till konflikten med USA/NATO.⁷⁹ Samtliga Warszawapaktsöverbefälhavarna, således både Konov, Grejko, Jakubovski och Kulikov, synes därvid ha gått på en starkt oförsonlig, »maximalistisk« linje.⁸⁰

I varje fall kan vi konstatera att Warszawapaktskommandot inte enbart tycks ha handlat på order från den sovjetiska politiska ledningen. Det gör det intressant att granska dess motiveringar och argument för den maritima och offensiva operation som övningarna så länge behandlade samt överhuvud dess föreställningar om ett kommande krig, dess väsen, karaktär och mål.

Jämfört med t.ex. motsvarande övningar i Tyskland före och under de båda världskriget ägnar man mycket stor ansträngning åt att inför deltagande förband, gäster och överordnade organ motivera övningarna och deras tema. Bl.a. framhöll man nödvändigheten av att kunna sätta kraft bakom ordet och att i det utrikespolitiska spelet inte bara förlita sig på diplomatin.⁸¹ In i det sista klamrade man sig fast vid en föreställning som gick ut på att Sovjetunionen skulle hålla fast vid en kurs som inte erkände en västlig militär överlägsenhet och vid föreställningen om den egna militära förmågan och sammanhållningen.⁸² Vidare hävdades enligt

⁷⁷ Basler, s. 209 f; Helmut Göpel, »NVA-Landstreitkräfte,« i NVA: Anspruch und Wirklichkeit, s. 77-128 (97).

⁷⁸ Sodaro, s. 357 not 108.

⁷⁹ Se ibid., s. 34 ff.

⁸⁰ Garthoff, s. 337; Sodaro, s. 182, 331.

⁸¹ Detta framhölls t.ex. eftertryckligt av den östtyske marinchefen Ehm, bl.a. i hans avslutande genomgång av Warszawapaktsövningen »Baltik« år 1970. Kdo Volksmarine, Vortrag des Chefs der Volksmarine, Vizeadmiral Ehm zur Auswertung, BA-MA, Potsdam:VA-04-24749.

⁸² Inför det erkända hotet av inre upplösning av Warszawapakten genom utvecklingen i Polen och USA:s intensifierade rustningsansträngningar under Reagan (»die Strategen des Pentagon streben mit allem Nachdruck eine strategische Erstschlagskapazität und eine erdrückende nukleare Übermacht an«) framhölls år 1981 att Sovjetunionen och de andra medlemmarna av Warszawapakten under inga omständigheter skulle finna sig i, att USA och NATO uppnådde militär övermakt. Kdo Militärbezirk V, Kommandostabsübung »Orkan-81,« August 1981, BA-MA, Potsdam:VA-10-15438. I ett avslutande anförande vid en gemensam Warszawapaktsövning två år senare under ledning av chefen för DDR:s Militärbezirk V, generallöjtnant Gehmert, konstaterade denne (citerande ett uttalande av den

traditionellt mönster att det rörde sig om ett rättfärdigt krig (»bellum justum«), påtvingat av en ondskefull angripare och om en kamp för freden samt att denna endast kunde bevaras med hjälp av en militär överlägsenhet.⁸³ Detta förenades med ideologiska klasskampargument och med hänvisning till att det rörde sig om bevarandet av det som socialismen uppnått samt att det gällde ett förverkligande av Marx' och Lenins idéer.⁸⁴

Hotet är militärens särskilda *raison d'être* som den regelmässigt tenderar att överdriva.⁸⁵ Det förstärktes genom att man, under hänvisning till dagsaktuella händelser som Suezkrisen och Vietnamkriget på 1960-talet eller de amerikanska upprustningarna och diplomatiska utspelen på 1980-talet, opererade med fiktionen av ett ständigt, akut hot från NATOs sida.⁸⁶ I skenbar motsättning härtill framhölls den egna oöver-

sovetiske generalsekreteraren Andropov i Pravda): »Alle Versuche, militärische Überlegenheit über die UdSSR zu erlangen, sind vergeblich. Die Sowjetunion wird das nie zulassen, sie wird keiner Gefahr jemals unbewaffnet gegenüberstehen.« Kdo Militärbezirk V, VS-Stelle Stab, Gemeinsame Truppenübung ver.(bündeter) Armeen »Lawine-83,« 11-16.04.1983, BA-MA, Potsdam:VA-10-19800.

⁸³ I utvärderingen (slutkritiken) av en av Warszawapaktskommandot anordnad Kommandostabsövning år 1982 hette det t.ex.: »Angesichts des Strebens des Imperialismus nach Erringung eines militärischen Übergewichts und entscheidender strategischer Vorteile gegenüber der sozialistischen Staatengemeinschaft ist die friedenserhaltende Funktion sozialistischer Streitkräfte zu Beginn der achtziger Jahre bedeutsam wie nie zuvor ... Die in gesteigerte Wucht und Stärke entbrannte Klassenschlacht mit dem Imperialismus um die Lösung der gegenwärtig wichtigsten Frage, die Erhaltung und Festigung des Friedens, unterstreicht mit besonderer Deutlichkeit die neuen Anforderungen an die sozialistische Militärmacht als Ganzes.« Kdo Militärbezirk V, der Chef, Kommandostabsövning »Lawine-82,« März und April 1982, BA-MA, Potsdam:VA-10-17303. Se också uttalanden av Gretjko i samma riktning år 1971 i sovjetisk press, Kohler, s. 85, 207.

⁸⁴ Generallöjtnant Gehmert framhöll således beträffande resultaten av Warszawapakt-sövningen »Lawine-83,« att de »reihen sich ein in die zahlreichen Erfolge unserer sozialistischen Staatengemeinschaft, die sie dank einer abgestimmten Aussen-, Sicherheits- und Militärpolitik in der Klassenauseinandersetzung mit dem Imperialismus errungen hat und in die vielen guten und ausgezeichneten Ausbildungsergebnisse im Karl-Marx-Jahr, vomit wir das Leben und Wirken von Karl Marx, dem grössten Sohn des deutschen Volkes und Begründer der wissenschaftlichen Sozialismus würdigen.« Kdo Militärbezirk V, der Chef, Referat zur Auswertung der Truppenführung der 1. MSD, Bundesarchiv, Militärarchiv, Potsdam:VA-10-19800. Jfr även offentliga uttalanden av Gretjko 1970 och 1972, citerade i Kohler, s. 213, 219f.

⁸⁵ Christer Jönsson, Ole Elgström, Magnus Jerneck, *Internationell politik*, Lund 1992, s. 61.

⁸⁶ Därom hette det t.ex. på ett typiskt sätt i det avslutande anförandet vid en övning år 1982: »Die Reagan-Administration sieht die Konfrontation mit der Sowjetunion und die Durchsetzung der Weltherrschaftsansprüche der USA als ihre aussenpolitische Hauptaufgabe an. Zur gleichen Zeit, in der selbst in der westlichen Welt die Kritik an der Politik der US-Regierung zunimmt, bemühen sich die Vertreter der NATO-Länder in Brüssel, die Schubkraft der von den USA eingeleiteten Fahrt ins Ungewisse zu verstärken. So haben sie am 23.01.1982 'erste Schritte der Sanktionspolitik gegen die Sowjetunion und Polen abgesprochen,' die 'einen steigenden Druck auf die nach ihrer Auffassung für die Lage in

vinneligheten. Denna motsättning försökte Grotjko emellertid att upplösa genom att hänvisa till Lenins tes om att ju större socialismens seger blir, ju mer växer imperialismens motstånd.⁸⁷

Det är, som Clausewitz betonat, svårare att angripa än att försvara sig. Offensiv förutsätter som regel militär överlägsenhet.⁸⁸ Därmed aktualiserades en rad av de kontroversiella frågor som vi tidigare har berört och beträffande vilka, som vi framhållit, den interna debatten inom Sovjetunionen fortsatte.

I enlighet med de synpunkter på initialfasens förmodligen avgörande betydelse i ett krig som bl.a. framförts offentligt av Chrusjtjov år 1960 men som var fortsatt kontroversiella framhölls särskilt vikten av ett snabbt vinnande av initiativet.⁸⁹ Därmed fick de resurser man förfogade över eller snabbt kunde förfoga över vid ett krigsutbrott central betydelse. Därvid byggde man på en ständig alarmberedskap⁹⁰ och ständigt insatsberedda styrkor men också på antagandet om en lång förberedelse-tid i ett krisläge och en egen överlägsen förmåga till snabb mobilisering.⁹¹ En sådan uppfattning dominerade i Sovjetunionen i slutet av 1950-talet men blev senare ifrågasatt.⁹² Fåran av dylika förväntningar

Polen Verantwortlichen' ausüben soll. Ein hoher Vertreter der USA sagt dazu vor der Presse, es sei 'ein recht breites Spektrum von Massnahmen' erörtert worden. Dazu gehörten Wirtschaftssanktionen, Sperrung von Finanzkrediten, Einschränkungen des Kulturaustausches sowie Reisebeschränkungen für Diplomaten der Sowjetunion und Polens.« Kdo Militärbezirk V, VS-Stelle Stab, Kommandostabsübung »Zyklon-82,« BA-MA, Potsdam:VA-10-17300. Se också uttalanden av Grotjko i sovjetisk press år 1972, Kohler etc., s. 208.

⁸⁷ Artikel av Grotjko i militärtidningen Krasnaia zvezda den 18.4.1970, citerad i Kohler etc., s. 205.

⁸⁸ Carl von Clausewitz, Om kriget, sv. översättning Hjalmar Mårtensson, Klaus-Richard Böhme och Alf W. Johansson, Stockholm 1991, s. 341ff.

⁸⁹ Beträffande den sovjetiska striden kring dessa frågor se Garthoff, s. 68f, 82ff, 120ff samt Wolfe, s. 31ff, 34ff, 130ff, 137. Försvarsminister Heinz Hoffmann framhöll emellertid i en rapport till Honecker år 1981 om en sovjetisk övning, vid vilken han närvarit, att »die sowjetische Kriegskunst geht davon aus, dass in einem modernen Krieg bei der erfolgreichen Abwehr und Zerschlagung der Aggression des Gegners der Durchbruch einer vorbereiteten Verteidigung im hohen Tempo eine entscheidende Rolle für die erfolgreiche Durchführung von Angriffsoperationen der Vereinten Streitkräfte auf dem westlichem Kriegsschauplatz spielt.« Cit. efter Jablonsky, Die NVA in den Vereinten Streitkräften, s. 57.

⁹⁰ Däröfr framhöll chefen för DDR:s Militärbezirk V: »Für uns kommt es darauf an, jederzeit besser auf einen Krieg vorbereitet zu sein, als der Aggressor.« Kdo Militärbezirk V, VA-Stelle Stab, Kommandostabsübung Lawine-82, Referat zur Auswertung der Kommandostabsübung, BA-MA:VA-10-17303.

⁹¹ Den beräknades ge ett försprång på minst 20 dagar. Basler, s. 183.

⁹² Wolfe, s. 113. Beträffande mobiliseringsplanering i Sovjetunionen under Stalin och dess viktiga implikationer med hänsyn till bl.a. maktstrukturen och militariseringen av samhället se Nils Erik Rosenfeldt, Stalin's Special Departments: A Comparative Analysis of Key Sources, Köpenhamn 1989.

exemplifieras av Schlieffenplanen före första världskriget. Den vilade på liknande föreställningar, vilket vanligen anses ha spelat en viktig roll för att tvinga fram avgörandena i samband med krigsutbrottet år 1914.

En stor betydelse fick också rörligheten samt frågan om en kärnvapen användning. En viktig roll i det sammanhanget spelade den bl.a. av Chrusjtjov företrädde uppfattningen att Sovjetunionen, även om det utsattes för det första slaget, alltid skulle vara i stånd att överleva och att slå tillbaka⁹³ liksom föreställningen att motståndaren skulle förbruka huvuddelen av sina kärnvapen i en första, massiv insats. Det skulle skapa gynnsamma förutsättningar för en användning av egna, utspridda taktiska kärnvapen.⁹⁴

I Warszawapaktsövningarna framställde man därvid dessa som en slags långskjutande artilleri snarare än massförelsevapen och framhöll de stora fördelar som kunde vinnas i ett (avgörande) initialskede, utan att betona t.ex. skador av betydelse för den egna framryckningen (på kommunikationsmedel, infrastruktur etc).⁹⁵ Framförallt försökte man att nedtona faran från de förväntade, inledande fientliga atomvapenangreppen genom att bl.a. ingående behandla hur man tekniskt, medicinskt och psykologiskt skulle och kunde reparera skadorna.⁹⁶

⁹³ Wolfe, s. 31ff, 85ff.

⁹⁴ Om denna föreställning se Garthoff, s. XIIff. Vid en marin Warszawapaktssövning år 1963 räknade man med en »Verausgabung von 70% aller vorhandenen Kernwaffen« på motståndarsidan »in den ersten 72 Stunden.« Kdo Volksmarine, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut), Auskunftsbericht des Chefs Aufklärung der Volksmarine nach der Lage vom 8.8.1963 (dat. 9.8.1963), BA-MA, Potsdam:VA-04-5571.

⁹⁵ Jfr Basler, s. 208. I skarp kontrast här till angreps i slutanförendet vid en övning år 1982 »die aggressivsten Kreise des Weltimperialismus, insbesondere der USA,« för att vilja vänja mänskligheten vid »die Möglichkeit eines Atomkrieges als eine 'gottgewollte, selbstverständliche Sache' och det framhölls nödvändigheten av att »offensiv jene Politik zu entlarven, welche die Menschheit daran gewöhnen will, die Möglichkeit einer Überschreitung der Schwelle zwischen Frieden und Krieg, den Untergang in einem atomaren Inferno als unausweichlich anzusehen.« Kdo Militärbezirk V, VS-Stelle Stab, Kommandostabsübung »Zyklon-82,« BA-MA, Potsdam:VA-10-17300.

⁹⁶ I t.ex. den östtyska Kommandostabsübung »Herbststurm 71« arbetade en särskild grupp med »analytische Auswertung der gegnerischen Kernwaffenschläge.« Övningen anordnades hösten 1971 vid Militärbezirk V under ledning av försvarsminister Heinz Hoffmann med särskild uppgift att pröva samordningen mellan centrala militära och civila myndigheter under en spänningsperiod och i initialskedet av ett krig. Militärbezirk V, Der Chef, Referat über die Auswertung der Kommandostabsübung »Herbststurm 71« im Kommando des Militärbezirkes V am 25.09.1971, BA-MA, Potsdam:VA-10-641. Dylka undersökningar föranledde en varning från chefen för den östtyska militära spaningsverksamheten den 10.8.1977. I enlighet med strävandena att göra övningarna så verklighetsnära som möjligt (jfr ovan) inskräpte han nödvändigheten av att »verstärkt mit Normativen über mögliche Verluste bei Übungen zu arbeiten« och betonade att man härvidlag inte fick hänge sig åt några illusioner. Därvid hänvisade han förutom till fientliga flygangrepp också till »das Sperrsystem mit den Kernminen in der Jütländischen Operationsrichtung in unmittelbarer Grenznähe und im Vorfeld des Nord-Ostsee-Kanals.« Som

Övningarna visar en strävan att förena militära och politisk-ideologiska föreställningar tillsammans med starka inslag av fiktioner och retorik till en fast och sluten meningsväv eller diskursiv struktur. Mer och mer fångades militären därvid i en bur av fiktioner, retorik och allt mer illusoriska förväntningar. Tonen blev under 1980-talet och under intryck av de ökande svårigheter att hålla samman östblocket samt att hävda sig i rustningskonkurrensen med NATO alltmera desperat och anklagelserna mot väst för att önska och förbereda ett krig allt hätskare.⁹⁷

DDR och den militära diskursen

DDR:s styrkor ges en viktig uppgift i Warszawapaktsövningarna. De skall ta en stor del av den första stöten i ett krig. Arméstridskrafterna var i fredstid uppdelade på två militärområden, Militärbezirk III och V. Medan trupperna från Militärbezirk III skulle sättas in längre söderut skulle de från Militärbezirk V spela en viktig roll i operationen med riktning Jylland. De skulle enligt övningarna användas i en allra första anfallsvåg mot Slesvig-Holstein med syfte att bl.a. nedkämpa befintliga NATO-styrkor i norra Tyskland och säkra ett brohuvud över Nord-Österjökanalen för att på så vis skapa förutsättningar för en fortsättning av anfallet både norrut, mot Jylland och vidare västerut.⁹⁸ Därvid räknade man med

sin mening framhöll han att »der Gegner wird die Kernminen zünden und uns erhebliche Verluste zufügen.« Kdo Militärbezirk V, Chef Aufklärung, Diskussionsbeitrag zur militärwissenschaftlichen Beratung am 11.08.77 (10.8.1977, BA-MA, Potsdam:Va-10-7857. Dylika erinringar synes ha resulterat i en viss skärpning när det gällde bedömningarna av motståndaren. I det avslutande anförandet vid en östtysk övning år 1981 nämndes, att den uppfyllt den östtyske försvarsministerns krav, »noch stärker davon auszugehen, dass wir uns grundsätzlich auf die Operationen und Gefechte der Zukunft vorbereiten müssen, dass wir keine Unterschätzung der Potenz und der Mobilmachungsmöglichkeiten des imperialistischen Gegners zulassen dürfen.« Kdo Militärbezirk V, VS-Stelle Stab, Kommandostabsübung »Orkan-81,« August 1981, BA-MA, Potsdam:Va-10-15438.

⁹⁷ Vid genomgången av en Kommandostabsübung, anordnad av Warszawapaktskommandot år 1982, hette det t.ex.: »Wir waren und sind uns im klaren, dass auch künftig auf dem Weg zum Kommunismus und zu einem dauerhaft gesicherten Frieden nicht wenig Widerstände und Schwierigkeiten zu überwinden sind. Deshalb haben wir keine Illusionen über das menschenfeindliche, aggressive Wesen des Imperialismus und die Härte des Klassenkampfes.« Kdo Militärbezirk V, der Chef, Kommandostabsübung »Lawine-82,« März und April 1982, BA-MA, Potsdam:Va-10-17303.

⁹⁸ Kdo Militärbezirk V, Der Chef, Referat über die Auswertung der Kommandostabsübung »Herbststurm 71« im Kommando des Militärbezirkes V am 25.19.1971, BA-MA:VA-10-641; Basler, s. 202f. Redan år 1957 genomförde DDR:s trupper tillsammans med på östtyskt territorium stationerade sovjetiska stridskrafter en taktisk övning (»Truppenübung«), till grund för vilken låg en offensiv strategi. Den föregicks enligt vanligt mönster av en Kommandostabsübung. Däri behandlade man en försvarssituation som övergick till en motoffensiv. Göpel, s. 95ff.

tunga offer. Förlusterna i de inledande stridshandlingarna uppskattades till 100.000 soldater och 1 miljon civila (därav 300.000 döda och 700.000 skadade).⁹⁹

Avsaknaden av försök att genomföra »signifikanta ändringar« i den offensiva militära doktrinen eller diskursen har föranlett skarp kritik från det nämnda tyska militära författarkollektivet. Den militära och politiska ledningen i DDR anklagas för att ha satt lojaliteten mot Sovjetunionen framför hänsynen till de skador som eventuellt kunde vållas DDR i ett möjligt krig.¹⁰⁰

DDR:s politiska ledning hölls löpande orienterad om både Warszawapaktsövningarna och de egna övningarna. Bl.a. tillställdes direktiv och anvisningar generalsekreteraren för SED. Denne nöjde sig emellertid genomgående med att teckna sitt godkännande, utan anmärkningar. Den politiska ledningen kände således väl till vilka tankar och planer som rörde sig i huvudet på både Warszawapaktens och de egna militärerna utan att detta synbarligen har lett till några invändningar eller protester. Det behöver emellertid inte bara vara fråga om en påtvingad och passiv hållning. Den roll DDR och dess krigsmakt ges har inte nödvändigtvis varit emot utan kan lika väl ha varit i enlighet med östtyska både militära och politiska intressen.

DDR måste som nämnt kämpa hårt för att vinna erkännande. Upprättandet av DDR år 1949, vilket skedde först efter bildandet av en västtysk regering, var präglad av tydligt intresse från östtysk men stor tveksamhet från sovjetisk sida. Det samma tycks ha gällt upprustningen av DDR.¹⁰¹ I frågor som berörde det kalla kriget intog DDR därvid genomgående en mer radikal och mera på konfrontation inriktad hållning än Sovjetunionens politiska ledning.¹⁰²

DDR:s ställning var avhängig av Sovjetunionens växlande politik, inte bara mot USA utan också och särskilt mot Västtyskland, där det också utkristalliserade sig olika hållningar på sovjetisk sida. DDR valde därvid

⁹⁹ Beräkningar i samband med manövern »Sojus« år 1983, återgivna i Basler, s. 193-196. Övningen »Antennenmast-83« samma år angav förlusterna vid en östtysk division på grund av kärnvapeninsats från båda sidor till 35-40% av manskapet. BA-MA:VA-10-154443.

¹⁰⁰ Jablonsky, Die NVA in den Vereinten Streitkräften, s. 66, 71.

¹⁰¹ Stalin gav klartecken för denna först år 1952, tre år efter tillkomsten av NATO. Förhandlingspromemorier och uppteckningar i samband med östtyska konsultationer i Moskva den 29.3-10.4.1952. Wilhelm Pieck – Aufzeichnungen zur Deutschlandpolitik 1945-1953, eds. Rolf Badstübner & Wilfried Loth, Berlin 1994, s. 382-398. Se även Loths inledning, s. 13-49 och dens., »Ziele sowjetischer Deutschlandpolitik nach dem Zweiten Weltkrieg,« i Sozialismus und Kommunismus im Wandel: Herman Weber zum 65. Geburtstag, eds. Klaus Schönhoven & Dietrich Staritz, Köln 1993, s. 366-382.

¹⁰² Sodaro, passim.

genomgående en hård, »maximalistisk,« linje. Det ledde till sammanstötningar mellan Moskva och Östberlin 1963-1964, hösten 1966, våren 1971 samt i slutet av 1980-talet.¹⁰³

Därvid finns det tecken på att DDR försökte att forma en allians med höga sovjetiska militärer mot försök av Chrusjtjov att närma sig Västtyskland i början av 1960-talet. Bland dem som nämnts i det sammanhanget är Gretjko.¹⁰⁴ Denne intog i det längsta en skarpt avvisande hållning gentemot Västtyskland. Detsamma gäller hans efterträdare som Warszawapaktsöverbefälhavare Jakubovski, liksom också Gretjkos efterträdare som försvarsminister Ustinov.¹⁰⁵

På östtysk sida utmärkte sig bl.a. försvarsministern general Heinz Hoffmann genom att (även efter Ulbrichts fall) särskilt häftigt angripa Västtyskland och varna för ett hot från dess sida.¹⁰⁶ Härigenom samt genom att markera ett gott förhållande till både den egna politiska ledningen¹⁰⁷ och till Warszawapaktskommandot kan DDR:s militära ledning ha hoppats på att stärka sin egen ställning både inåt och utåt.¹⁰⁸

När Warszawapakten ingicks år 1955 hade DDR:s upprustning nyss påbörjats.¹⁰⁹ Det förutsattes emellertid att dess styrkor efterhand som de färdigorganiserats i sitt flertal skulle tillföras de gemensamma Warszawapaktsstyrkorna.¹¹⁰ I början av 1980-talet omfattade armén samman-

¹⁰³ Moreton, passim; Sodaro, särskilt s. 29ff, 135ff, 390.

¹⁰⁴ Ibid, s. 57.

¹⁰⁵ Ibid., s. 162, 164, 181f, 200.

¹⁰⁶ Ibid., s. 174 not 23, 219, 253, 260, 295, 300f.

¹⁰⁷ År 1967 rapporterade den politiska organisationen inom marinen: »Die grosse Mehrheit der Angehörigen der Volksmarine ist bereit, jeden Befehl unserer Partei- und Staatsführung zum Schutze unseres sozialistischen Vaterlandes unter Einsatz des eigenen Lebens auszuführen.« Kdo Volksmarine, Mehrstufige, einseitige Flottenübung der Volksmarine »Taifun« (16.-15.Aug. 1967), Volksmarine, Stellvertreter des Chefs u. Leiter der Politischen Verwaltung, Auskunftsbericht des Leiters der Politischen Verwaltung des Kommandos der Volksmarine 15.8.1967, BA-MA, Potsdam:VA-04-19688. År 1985 var 96 % av officerarna medlemmar av partiet (SED). Jablonsky, Die NVA im Staat der SED, s. 21.

¹⁰⁸ Generallöjtnant Gehmert anknöt uttryckligen här till i sin motivering för den gemensamma Warszawapaktsövningen »Lawine-83.« Refererande till och citerande aktuella uttalanden av Honecker framhöll han, »dass es unseres wichtiges politisches Anliegen bleibt, den Frieden dauerhaft zu sichern, indem wir alles tun werden, um die DDR als stabilen Staat der Arbeiter und Bauern, als Eckpfeiler des Sozialismus und des Friedens in Europa zu stärken.« Nationale Volksarmee, Militärbezirk V, der Chef, Referat zur Auswertung der Truppenübung der 1. MSD, Bundesarchiv, Militärarchiv, Potsdam:VA-10-19800.

¹⁰⁹ Officiellt grundades den östtyska krigsmakten först våren 1956. DDR hade emellertid då, under täcknamn av polis, senare »kasernerad« polis, redan påbörjat en militär organisering och utbildning. Walter Jablonsky, »NVA-Volksmarine,« i NVA: Anspruch und Wirklichkeit, s. 149-178 (1969). I april 1955 uttryckte den östtyska centralkommittén sin beslutsamhet att utveckla försvaret till »einen schlagkräftigen, kampfstarken und vom hohem Bewusstsein erfüllten Kaderarmé.« Cit. efter Basler, s. 169.

¹¹⁰ Jablonsky, Die NVA in den Vereinten Streitkräften, s. 48.

lagt sex ständigt insatsberedda plus fem mobiliseringsbara divisioner eller en styrka på i fred 127.800 man och i krig ungefär 352.600 man. Av dessa skulle i fred 106.000 och i krig runt 258.000 man ställas till förfogande för Warszawapaktsstridskrafterna.¹¹¹ Avståndet till Sovjetunionen med slutligen 290 miljoner invånare och över 4 miljoner soldater var stort. Sovjetunionen var också ensam innehavare av kärnvapen. När det gäller konventionella stridsmedel, insatsberedskap etc. torde dock DDR:s krigsmakt kvalitativt ha varit långt mer betydelsefull än dessa siffror anger.¹¹²

DDR:s militärledning engagerade sig omedelbart i striderna inom Warszawapakten. Därvid gick den in för lösningar som gav större makt åt Warszawapaktsöverbefälhavaren. Bl.a. förordades att den sovjetiska generalstaben skulle tjäna som dennes arbetsstab.¹¹³ Ett förverkligande härav kunde ha fått stora konsekvenser för maktförhållandena. Förslaget berörde således intimt den här antydda rivaliteten mellan Warszawapaktskommandot och den sovjetiska generalstaben. I DDR:s flotta uttryckte man missnöje över att integrationen var mindre utvecklad inom Warszawapakten än inom NATO (där bl.a. västtyska officerare uppnådde viktiga poster).¹¹⁴ Warszawapaktsöverbefälhavaren visade å sin sida sin uppskattning av DDR:s krigsmakt. Denna skulle i krig inte operera som en samlad nationell enhet utan delas upp i olika element – för härens del i divisionsstorlek. På 1980-talet ändrades emellertid detta till hela arméer och den östtyska flottan fick rätt att operera som en samlad enhet inom ramen för Warszawapaktens förenade sjöstridskrafter.¹¹⁵

In i det sista betonade DDR:s militära ledning solidariteten med pakten och dess militära föreställningar.¹¹⁶ Redan i december 1984 informerade den sovjetiske generalstabschefen marskalk Achromejev den östtyske försvarsministern Heinz Hoffmann om att generalstaben

¹¹¹ Göpel, s. 77.

¹¹² Walter Jablonsky, »Die NVA im Staat der SED,« i NVA: Anspruch und Wirklichkeit, s. 15-28, passim; dens., Die NVA in den Vereinten Streitkräften, passim; Basler, passim.

¹¹³ Jablonsky, Die NVA in den Vereinten Streitkräften, s. 37f.

¹¹⁴ Jablonsky, NVA-Volksmarine, s. 156. Jablonsky bygger här på intervjuer med den f.d. östtyske marinchefen, amiral Theodor Hoffmann den 1.3.1993.

¹¹⁵ Ibid., s. 70.

¹¹⁶ I en utvärderingsrapport från en gemensam övning av Warszawapaksstyrkorna (sovjetiska, polska och östtyska förband) år 1985 heter det beträffande de deltagande östtyska förbanden: »Mit ihren guten und sehr guten Leistungen als Ausdruck der gefestigten Bereitschaft zum kollektiven Schutz der sozialistischen Errungenschaften stellten sie erneut unter Beweis: die sozialistische Militärkoalition ist bereit und in der Lage, jeden Aggressor vernichtend zu schlagen.« Kdo Militärbezirk V, der Chef, »Drushba-1985,« 14.06-18.09.1985, Auswertebereich, BA-MA, Potsdam:VA-10-21480.

förberedde en ändring av grundvalarna för den operativa planeringen och att den avsåg att under de närmaste månaderna närmare precisera denna förändring. Han framhöll, att planeringen dittills byggte på en angreppsorganisation och att en försvarsoperation endast förberetts som ett andra alternativ. Det var emellertid nu nödvändigt att ändra tyngdpunkten och att ägna en försvarsoperation en vederbörlig uppmärksamhet.¹¹⁷ Först 1988 drog emellertid DDR:s krigsmakt konsekvenserna härav och underkastade defensiva frågor en närmare undersökning. Ända till 1989 fortsatte den att i sina egna övningar behandla det tidigare offensiva temat.¹¹⁸ DDR:s krigsmakt agerade således på samma eller på ett ännu mera motsträvt – och självständigt – sätt än Warszawapaktsskottet, när det gällde att följa kursändringen i Moskva.

En särskild styrka på DDR:s sida var den starka kontinuiteten i både den militära och den politiska ledningen med få personella förändringar. Fram till 1971 var Walter Ulbricht och därefter Erich Honecker generalsekreterare. 1956-60 var armégeneral Willi Stoph, 1960-85 armégeneral Heinz Hoffmann och 1985-1989 armégeneral Heinz Kessler och därefter amiral Theodor Hoffmann försvarsminister (Minister für Nationale Verteidigung).¹¹⁹

Trots alla försök till isolering hade samtidigt befolkningen i DDR, särskilt genom sina band till Västtyskland, på ett helt annat sätt än den i det övriga östblocket, kontakter med väst. Det var ägnat att försvåra kontrollen från både Moskva och Östberlin.

En speciell svårighet var att man i ett krig skulle möta tyska soldater och tysk befolkning som fiende. Det kunde ge anledning att ifrågasätta stridsmoralen. Materialet från de militära övningarna och manövrarna innehåller återkommande rapporter om deserteringar. Mot den bakgrunden har vi att se att man från den östtyska militärens sida ständigt framhåller inte bara den egna truppens, och särskilt officerskårens, kvalitet, utbildningsnivå och prestationsförmåga utan också dess moral. Därvid kunde militären delvis gömma sig bakom partiet och dess ansvar. Efter sovjetisk förebild fanns det i DDR:s krigsmakt vid sidan om den militära administrationen också en partiorganisation. Under försvarsministern sorterade således en ställföreträdare för militära frågor och en för politiska frågor. Politiska officerare tjänstgjorde på de olika nivåerna

¹¹⁷ Detta motiverades med »den hohen Stand der Aggressionsbereitschaft des Gegners sowie die Vielzahl der stattgefunden Truppenübungen in Zentraleuropa und die Unberechenbarkeit des Gegners.« Jablonsky, Die NVA in den Vereinten Streitkräften, s. 59ff.

¹¹⁸ Basler, s. 210f.

¹¹⁹ Jablonsky, Die NVA im Staat der SED, s. 22ff.

inom krigsmakten.¹²⁰ Dessutom fanns det också en »Verwaltung 2000« vilken inom krigsmakten tjänade som organ för Ministerium für Staatssicherheit (Stasi), d.v.s. den hemliga säkerhetstjänsten. Trådarna löpte samman hos generalsekreteraren för partiet.¹²¹

Den politiska organisationen deltog i de militära övningarna och dess insatser kommenterades genomgående i utvärderingen av dessa – och i mycket positiva termer.¹²² Ständigt inhamrades nödvändigheten av att soldaterna lärde sig att hata fienden.¹²³

I ett tjänstereglemente för de östtyska marinofficerarna hette det: »Aufgabe der politischen Arbeit an Bord ist es ... den Klassenfeind und seine reaktionäre, aggressive Politik zu entlarven, die Besatzungsangehörigen zum Hass auf den Feind zu erziehen ... den Besatzungsangehörigen die weltweite Offensive des Sozialismus und seinen unaufhaltsamen Vormarsch ... überzeugend darzustellen.«¹²⁴

I en föredragning för Honecker i samband med den gemensamma Warszawapaktsövningen »Sojus 83« redogjorde den östtyske försvarsministern personligen för övningsplanen. Den gick ut på att »strategische Gruppierungen aus Truppen und Flottenkräften der Streitkräfte der UdSSR, der V(olks)R(epublik) Polen, der DDR und der CSSR wurde die Aufgabe gestellt, die Hauptziele der 1. strategischen Operation mit den

¹²⁰ Enbart inom marinen omfattade den politiska organisationen år 1967 4.981 medlemmar var till kom 793 »Kandidaten.« Kdo Volksmarine, Mehrstufige, einseitige Flottenübung der Volksmarine »Taifun« (16.-15.Aug. 1967), Volksmarine, Stellv. d. Chefs u. Leiter d. Politischen Verwaltung, Auskunftsbereich des Leiters der Politischen Verwaltung des Kommandos der Volksmarine 15.8.1967, BA-MA, Potsdam:VA-04-19688.

¹²¹ Ibid.

¹²² Som uppgift för det politiska arbetet vid en Warszawapaktsövning år 1963 angavs t.ex. att särskilt förklara »das Wesen und den Charakter des Krieges« samt att på denna grundval »den Hass gegen den Gegner und die Überzeugung von der Gerechtigkeit unseres Kampfes und eine feste Siegeszuversicht anzuerziehen.« Kdo Volksmarine, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut) der Baltischen Rotbannerflotte, Polnischen Seekriegsflotte und der Volksmarine der DDR 9-11.8.1963, Anordnung des Leiters der Politischen Verwaltung des Kommandos der Volksmarine (10.8.1963), BA-MA, Potsdam:VA-04-5571. I Kommandostabsübung »Lawine-82« deltog 875 »Kommunisten« samt 1275 medlemmar av ungdomsorganisationen *Freie Deutsche Jugend*. Kdo Militärbezirk V, Abt. Operativ, Kommandostabsübung »Lawine-82«, Referat zur Auswertung, BA-MA, Potsdam:VA-10-17303.

¹²³ Detta framölls även i mer offentliga uttalanden från politisk sida, bl.a. av Ulbricht. På en partikonferens förklarade denne beträffande DDR:s stridskrafter, att de »sollen erfüllt sein vom Hass gegen die amerikanischen, englischen und französischen Imperialisten, die die Bevölkerung der doppelten Versklavung unterwerfen wollen.« Walter Ulbricht auf der 2. Parteikonferenz (»Das Wesen der nationalen Volksarmee der Deutschen Demokratischen Republik«) i Taschenkalender der nationalen Volksarmee 1958, Leipzig 1958, s. 10.

¹²⁴ Cit. efter Jablonsky, Die NVA im Staat der SED, s. 18.

Truppen von vier Fronten durch den Vorstoss zu den Grenzen Frankreichs am 13. und 15. Tag zu erreichen und dabei

- die Territorien Dänemarks, der BRD, der Niederlande und Belgiens einzunehmen und

- den Austritt dieser westeuropäischen Staaten aus dem Krieg zu erzwingen

- die strategische Operation durch das Einführen von zwei weiteren Fronten in die Tiefe Frankreichs zu entwickeln, die strategischen Reserven auf seinem Territorium zu zerschlagen, am 30. und 35. Tag die Biskaya und die Grenze Spaniens zu erreichen und mit der Herausführung Frankreichs aus dem Krieg die Endziele der 1. strategischen Operation zu erreichen.«¹²⁵

De militära övningarna och manövrarna behandlade operationerna under de allra första dagarna av ett kommande krig, d.v.s. under en mycket begränsad tidsperiod, vilket är lättare att åskådliggöra i en övning eller manöver. Det betyder beträffande Danmark att arméövningarna begränsar sig till genombrytandet av NATO-försvaret i Slesvig-Holstein samt öppnandet av vägen upp till Jylland och inte behandlar operationer mot öarna.¹²⁶ Denna fråga föll huvudsakligen inom sjöstridskrafternas kompetensområde.

Det finns här inte utrymme för en redogörelse för de marina övningarna rörande Danmark för hela perioden fram till Warszawapaktens upplösning år 1991. Det är därför nödvändigt med en snävare kronologisk avgränsning än i övriga delar av framställningen. 1960-talet tycks ha utgjort en viktig mognads- och utformningsfas för den offensiva och maritima inriktningen. Vi skall därför beträffande de marina övningarna koncentrera oss på denna period och i gengäld göra framställningen mera detaljerad.

En erövring av de danska öarna – med kärnvapeninsats

Den sovjetiska marinen var uppdelad på fyra flottor: Nordflottan, Stilla-havs- eller Fjärran Östern-flottan, Svarta-havsflottan och Östersjöflottan. Av dessa var den sistnämnda den viktigaste, bl.a. på grund av närheten till centrala delar av Sovjetunionen.¹²⁷ Den utökades och moderniserades

¹²⁵ Cit. efter Göpler, s. 97f.

¹²⁶ Från de lantmilitära övningarna föreligger dock ett omfattande kartmaterial över Danmark, även med rysk text, som noggrant anger förväntade NATO-enheter och deras lokalisering etc.

¹²⁷ Garthoff, s. 50.

under 1950-talet. Samtidigt hotades dess ställning genom den nya offensiva strategin och konkurrensen skärptes med den på Kolahalvön (Murmanskområdet) baserade Nordflottan, vilken hade direkt tillträde till de atlantiska sjövägarna som nu kom i centrum för uppmärksamheten. Östersjöflottans ställning i den nya offensiva strategin hotades också genom Västtysklands upprustning och bildandet av NATOs gemensamma Östersjökommando, BALTAP, i december 1961.¹²⁸

I den situationen tycks det ha uppstått en intressegemenskap mellan Gorskjov, den sovjetiska Östersjöflottan och Warszawapaktskommandot.¹²⁹ I anslutning till dess övningsverksamhet anordnades under 1960-talet även gemensamma övningar för den sovjetiska Östersjöflottan (»baltiska Röda Fanan-flottan«) samt de polska och östtyska flottorna. De brukar då tillsammans betecknas som den »förenade Östersjöflottan« eller den »förenade baltiska flottan.«¹³⁰

Som ovan nämnt beordrades år 1962 för första gången en stor gemensam arméövning av Warszawapaktstyrkorna med uppgift att behandla en offensiv västerut.¹³¹ Avsikten var ursprungligen att även anordna en marin övning (»Reedeübung«) i Swinoujscie med de sovjetiska, polska och östtyska Östersjöflottorna under ledning av stabschefen för den sovjetiska Östersjöflottan, konteramiral G.A. Bondarenko. Den skulle behandla en samverkan vid en ilastning av sjölandsättningsstrupper samt överfart och landsättning av dessa, av allt att döma riktad mot de danska öarna.¹³² Denna övning blev emellertid inställd,¹³³ uppenbarligen på

¹²⁸ Agrell, s. 272.

¹²⁹ Beträffande de samtidiga – och om uppmärksamheten konkurrerande – övningarna av den sovjetiska Nordflottan under 1960-talet, likaledes kulminerande omkring 1970, se Rolf Tamnes, *The United States and the Cold War in the High North*, Oslo 1990, s. 200ff.

¹³⁰ På 1970-talet kämpade Kulikov som ny Warszawapaktsöverbefälhavare och med stöd av den likaledes nye sovjetiske försvarsministern Ustinov för skapandet av en ständig, gemensam stab för Östersjöflottorna redan i fredstid. Den skulle bestå av staben vid den sovjetiska Östersjöflottan plus operativa grupper från den polska och östtyska flottan. Först på 1980-talet synes emellertid denna kamp ha resulterat i en reglering av stabens organisation och funktioner. Jablonsky, *Die NVA in den Vereinten Streitkräften*, s. 155. Jfr även *ibid.*, s. 52ff samt nedan not 158.

¹³¹ Denna övning innefattade också vissa marina försvarsuppgifter. Således simulerades en fientlig landstigning av ett regemente på 1500 man med en divisionsstab på polskt territorium vid Dzwiniow. Det kalkylerades också med fientliga landstigningsförsök öster om Greifswald (i området Lubmin – Usedom). Kdo der Volksmarine, Abt. Operativ, Aktennotiz: Besprechung im Hauptstab der NVA über die Vorbereitung und Durchführung einer gemeinsamen Truppenübung, BA-MA, Potsdam:VA-04-23825.

¹³² Inventar: Manöver und Übungen, s. 4.

¹³³ Kdo der Volksmarine, Einschätzung der in der Zeit vom 24.9. bis 03.10.1962 durchgeführten Flottenübung durch den Chef der Volksmarine, 10.10.1962, Flottenübung der Volksmarine, 24.9-03.10.1962, BA-MA, Potsdam:VA-04-23825.

grund av Cubakrisen.¹³⁴ I stället övades en dylik operation vid en stor gemensam flottövning med beteckningen »Priliw« (flod) i augusti 1963 under deltagande av den sovjetiska Östersjöflottan, den polska flottan och DDR:s flotta.

Övningen förtjänar särskilt att uppmärksammas genom att den leddes av Gorsjkov personligen.¹³⁵ Denne gav också i samband med förberedelserna »eine eingehende und umfassende militärpolitische und militärgeographische Einschätzung des nordwest-europäischen Schauplatzes.«¹³⁶ Övningen, som pågick under tiden 10-16 augusti 1963, behandlade en operation av de tre flottorna, sammanslutna till en Warszawapaktens förenade Östersjöflotta. Även en del av den sovjetiska Nordflottan deltog (för att medverka vid framställningen av motståndaresidan) liksom armé, flyg- och luftförsvarsförband från de deltagande länderna. Övningsledningen uppehöll sig i den sovjetiska Östersjöflottans bas i Baltijsk (Pillau i tidigare Ostpreussen). Övningsområdet omfattade Nordatlanten, Nordsjön, Norska havet samt Östersjön från 60. breddgraden söderut men övningen fokuserade starkt på en erövring av de danska öarna och en forcering av Östersjöutfarterna.¹³⁷

De premisser, som Gorsjkov lämnade ut, utgick från att NATO eftersträvade att spärra Östersjöutfarterna och förhindra ett genombrott av

¹³⁴ Denna angavs uttryckligen som anledning till inställandet av en till den 27-31 oktober 1962 planerad arméövning (»Korpsübung«) med beteckningen »Nordwind« och med samma tema (en offensiv operation) vid DDR:s Militärbezirk V. Den skulle i enlighet med de gängse riktlinjerna för övningarna (västoffsiven) ha behandlat »Organisation und Führung des Angriffes aus der Bewegung eines Armeekorps mit Forcieren eines grossen Wasserhindernisses (uppenbarligen Nord-Östersjökanalen) und Zerschlagung herankommender Reserven des Gegners in Begegnungsgefechten in der Anfangsperiode eines Krieges.« Inventar: Manöver und Übungen 1956-1970, s. 114.

¹³⁵ Detta var i enlighet med principen att en taktisk övning (i detta tillfället en »Flottenübung«) leddes av en överordnad militär chef som befann sig en nivå högre än de förband som deltog i eller på annat sätt berördes av övningen. Inventar: Manöver und Übungen, s. 7.

¹³⁶ Manuskript, stammande från den östtyska marinstabens operativa avdelning, av innehållet att döma avsett som underlag för en avslutande utvärdering av den östtyska insatsen under övningen. Manuskriptet har talrika handskrivna ändringar. Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs des Stabes für operative Arbeit, Abt. Operativ, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut) 09.-11. Aug. 1963, BA-MA, Potsdam:VA-04-5573.

¹³⁷ Detta simulerades genom en landstigning, utförd av sjö- och helikopterstridskrafter på polskt område, väster om Ustka (i Danziger bukten) den 15-16 augusti 1963. I denna operation, i vilken för första gången landstigning från havet med styrkor från samtliga tre förbundna Östersjöflottor simulerades, deltog ett sovjetiskt marininfanteriregemente, ett regemente ur en polsk landstigningsdivision, ett östtyskt förband samt vardera ett kompani helikopterlandstigningsstrupper från Polen och DDR jämte bl.a. östtyska landstigningsbåtar. Kdo Volksmarine, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut) 9-11.8.1963, Leiter der Übung, Oberkommandierender der Sowjetflotte Flottenadmiral S. Gorschkow, Aufgabenstellung (utan datum), BA-MA, Potsdam:VA-04-5571.

Warszawapaktens flotta. Ytterst detaljerat skildras hur ett krigsutbrott föregås av (genom den egna spaningstjänsten fastställda) omfattande trupprörelser på de danska öarna och andra åtgärder för att hindra en invasion av dem (Falster, Møn och Själland).¹³⁸ På grundval av dessa premisser utvecklade sig övningen till en operation med syftet att redan inom de allra första dagarna efter ett krigsutbrott ockupera »die Inseln und Halbinseln der Belt- und Sundzone« samt forcera Östersjöutgångarna, inklusive Nord-Östersjökanalen (Kielkanalen) och möjliggöra ett förläggande av egna offensiva sjöstridskrafter ut i Nordsjön. Aktionen motiverades först och främst med defensiva skäl. NATOs aggressiva avsikter, den stora vikt det lade vid kontrollen över Östersjöutfarterna och dess intentioner att tränga in i Östersjön (och därmed att hota Warszawapaktens sjöstridskrafter och sjöförbindelser samt dess kustflank) skildras utförligt. Också ett annat, offensivt argument nämndes emellertid: »Solange sich die Belt- und Sundzone (handskriftligt har tillfogats »sowie der Kieler Kanal«) in Gegnerhand befinden, sind die eigenen U-Boote und Überwasserstreitkräfte nicht in der Lage, in der Nordsee zu handeln um Schläge gegen die Stossgruppierungen und die Seeverbindungen des Gegners führen zu können.«

Liksom i de lantmilitära övningar vi skildrat betonades kravet på ständig och omedelbar stridsberedskap och snabb mobilisering.¹³⁹ Bl.a. framhölls betydelsen av att förekomma en planmässig minering av de danska farvattnen från NATO-håll.¹⁴⁰

Allt detta gjorde det viktigt för Warszawapaktstaterna att redan i initialskedet av ett krig ta de danska öarna i besittning.¹⁴¹ Frågan är: med vilka medel?

¹³⁸ Kdo Volksmarine, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut) 9-11.8.1963, Leiter der Übung, Oberkommandierender der Sowjetflotte Flottenadmiral S. Gorschkow, Aufgabenstellung (utan datum), BA-MA, Potsdam:VA-04-5571.

¹³⁹ Enligt Jablonsky, som här bygger på en intervju med amiral Theodor Hoffmann (denne var chef för den östtyska marinen 1987-1989 jfr ovan), hade Warszawapaktskommandot satt som norm att krigsfartygen skulle kunna vara i stånd att fullt utrustade löpa ut från sina hamnar med en timmas varsel. Ibid., s. 151.

¹⁴⁰ Kdo Volksmarine, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut) 9.-11.8.1963, Legenden zum Entschluss des Chefs der 11. resp. 16. Flottille; Korvettenkapitän Kautz, Bericht über die Teilnahme der Volksmarine an der gemeinsamen Flottenübung der Vereinten Baltischen Flotte, dat. 23.8.1963, BA-MA, Potsdam:VA-04-5573. Kautz' redogörelse tillställdes förutom marinstaben också chefen för försvarsministeriets *Hauptstab*, Generalmajor Siegfried Riedel samt SED:s centralkommitté (*Abschnitt Sicherheit*).

¹⁴¹ Jfr en historik, skriven i den östtyska krigsmakten år 1977 av ett författarkollektiv under ledning av Ehm. Däri heter det tillbakablickande beträffande övningsverksamheten under tiden från början av 1960-talet: »Im Anbetracht der Notwendigkeit, (den) Gegner ... im Falle einer von ihm entfesselten Aggression auf seinem eigenen Territorium zu vernichten, setzte sich die Ansicht der Führung offensiver Kampfhandlungen immer mehr durch.

En kontroversiell fråga i samband med landstigningsoperationer var konsekvenserna med hänsyn till dessa av ett kärnvapenkrig. Var det överhuvud möjligt att genomföra en större landstigning under moderna förhållanden? Denna fråga debatterades i början av 1960-talet i den sovjetiska militära litteraturen.¹⁴²

Övningen utgick i sina premisser från ett »allgemeinen Raketen-Kernwaffenkrieg« och från att erövringen av Östersjöutloppen skulle genomföras »in Verbindung mit dem zweckmässigen Einsatz von Kernwaffen.« Uppgifterna för de egna förbanden innefattade tillintetgörandet av förväntade fientliga grupperingar av hangarfartyg i nordöstra Atlanten, Nordsjön etc. i syfte att uppnå luftherravälde i Bält- och Öresundsområdet samt av fientliga raketramper, flygplatser och baser. Huvuduppgifter för övningen var att genast efter det att man blivit varse förberedelser av västsidan för ett omedelbart förestående krig snabbt och dolt genomföra full stridsberedskap, att genom en insats av u-båtar och långdistansflyg tillintetgöra hangarfartygsbaserade, kärnvapenbärande fientliga flygförband samt att ockupera »die Inseln der Belt- und Sundzone.« Själva landstigningen på dessa ösar skulle inledas kl 05.00 på morgonen den andra dagen efter ett krigsutbrott på två olika landstigningsavsnitt på Själland – av kartor framgår att det rörde sig om Køge bukt samt Fakse bukt – med hjälp av landstigningsenheter från samtliga de tre förbundna flottorna. Den östtyska flottan hade dessutom till uppgift att erövra Falster och Lolland. (se nedan).¹⁴³

Huvudlandstigningen på Själland skulle enligt övningen genomföras med hjälp av en kärnvapeninsats. Det nämns att man för att säkra invasionen skulle genomföra kärnvapenangrepp (kl. 02.30 på natten den andra dagen efter ett krigsutbrott) mot raketvapnen »Nike Hercules« samt »Honest John« jämte »weitere Gruppierungen und Objekte der Landungsabwehr« på Själland.

Bornholm var lämnat utanför de ovan nämnda övningarna men en erövring av denna ö behandlades vid en ny gemensam flottövning i mars 1967. Enligt premisserna skulle Bornholm erövrats genom en invasion över havet av polska, sovjetiska och östtyska förband på den andra dagen

Demzufolge wurde in der Durchführung taktischer Seelandungen ... eine bedeutende Möglichkeit gesehen, die Entfaltung und den Durchbruch der Stosskräfte ... durch die Belt- und Sundzone sicherzustellen sowie die Angriffshandlungen der eigenen Landstreitkräfte zu unterstützen.« Cit. efter Jablonsky, NVA-Volksmarine, s. 150.

¹⁴² Wolfe, s. 188.

¹⁴³ Ovan nämnda manuskript från den östtyska marinstabens operativa avdelning. Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs des Stabes für operative Arbeit, Abt. Operativ, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut) 09-11.Aug. 1963, BA-MA, Potsdam:VA-04-5573.

av ett krig och föregås av en luftlandsättning av en bataljon polska trupper (norr om Aakirkeby) två timmar före sjölandsättningen. Invasionsflottan skulle avsegla från polska och sovjetiska hamnar ungefär en timma efter ett krigsutbrott. Landstigningen skulle under utnyttjande av kärnvapenangrepp med raketer äga rum på sydöstra Bornholm på fyra angivna punkter: Balka strand (sovjetiska trupper), Due Odde och Brens (Broens) Odde (polska trupper) samt väster om Due Odde (en östtysk motoriserad infanteriskyttebataljon).¹⁴⁴

Erövring av de danska öarna – utan kärnvapeninsats

Warszawapaktskommandot genomförde den 12-18 oktober 1970 den gemensamma lantmilitära (taktiska) övningen »Waffenbrüderschaft« under ledning av den östtyske försvarsministern Heinz Hoffmann. Den föregicks under tiden 24-29 augusti samma år av en Kommandostabsübung för Östersjöflottorna med beteckningen »Baltik.« Denna leddes av chefen för den östtyska marinen, viceamiral Ehm, med chefen för den sovjetiska Östersjöflottan, amiral Michailin och chefen för den polska flottan, konteramiral Janczyszyn, som ställföreträdare. Den ställföreträdande östtyske försvarsministern och ansvarige för utbildningsfrågor generallöjtnant Weiss samt generalstabschefen i den polska armén, divisionsgeneral Czocha närvar vid övningen.¹⁴⁵

Premisserna utarbetades under tiden 29 juni till 4 juli av en övningsstab under ledning av stabschefen i den östtyska marinen, konteramiral Streubel, på grundval av direktiv från Warszawapaktskommandot. De fortsatta förberedelserna synes ha försvårats genom att det inte visade sig möjligt att med kort varsel erhålla utresetillstånd från den sovjetiska generalstaben för en grupp deltagande officerare från den sovjetiska Östersjöflottan. Detta framgår av ett telegram från stabschefen för denna till Ehm den 7.8.1970.¹⁴⁶

Till grund för denna övning lades en operation utan kärnvapeninsats

¹⁴⁴ Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs d. Stabes f. operative Arbeit, Abt. Operativ, Gemeinsame Kommandostabsübung mit Nachrichtenmitteln, 21.-22.März 1967, BA-MA, Potsdam:VA-04-19687. Sjölandstigningar övades också av Warszawapaktsstyrkorna i en Kommandostabsübung sommaren 1968 under ledning av Gorsjkov. Inventar: Manöver und Übungen 1956-1970, s. 208f.

¹⁴⁵ Kdo Volksmarine, Stellvertreter des Chefs des Stabes für operative Arbeit, Gemeinsame zweiseitige, mehrstufige Kommandostabsübung »Baltik« der Stäbe der verbündeten Ostseeflotten mit Nachrichtenmitteln, 24.-29.Aug. 1970, BA-MA, Potsdam:VA-04-24749.

¹⁴⁶ Kdo Volksmarine, Stellv. d. Chefs d. Stabes für operative Arbeit, Gemeinsame zweiseitige, mehrseitige Kommandostabsübung »Baltik«, Apr.-Sep. 1970. BA-MA, Potsdam:VA-04-24748.

(men med en efterföljande övergång till en sådan). Valet mellan en omedelbar användning av kärnvapen eller icke hade konsekvenser för valet och turordningen mellan olika invasionsmål. Ehm, som betonade att båda alternativen måste hållas öppna, framhöll, att »es (scheint) angebracht zu sein, bei Kampfhandlungen mit Kernwaffeneinsatz als Hauptrichtung einer Landeoperation die Insel Seeland mit der Køge- und Fakse-Bucht zu wählen, da mit Kernmitteln die zu erwartende Landungsabwehr entscheidend geschwächt und das Sperrsystem durchbrochen werden kann. Erfolgen dagegen die Kampfhandlungen ohne Kernwaffeneinsatz, ist eine Anlandung auf anderen dänischen Inseln angebracht.« Det gällde m.a.o. att utvälja områden, »wo nicht eine solch starke Landungsabwehr des Gegners erwartet wurde, wie zum Beispiel in der Køge- und Fakse-Bucht wahrscheinlich anzutreffen sein wird.«

Valet av invasionsmål och ordningsföljden mellan dem var också beroende av valet mellan en överraskningsoperation och en operation som byggde på styrka. Ehm framhöll att man på grund av förhållanden i Östersjöområdet etc. måste lägga det senare alternativet som huvudprincip till grund för invasionsförberedelser och huvudsakligen handla enligt detta, dock med bestämda element av överraskning.¹⁴⁷

Enligt premisserna skulle en landstigning på de danska öarna förberedas genom sammandragning av invasionsstyrkorna redan under dagarna omedelbart före ett krigsutbrott. Detta skulle äga rum vid den sydöstra Östersjökusten (i områdena kring Darlow, Pror Wieck och Baltijsk). Ilastning och överfart skulle ske nattetid. Invasionen skulle föregås av flygattacker mot radarstationer på Bornholm, Mön, Falster och Lolland under de tre första dagarna av ett krig.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Kdo Volksmarine, Stellv. d. Chefs d. Stabes f. operative Arbeit, Gemeinsame zweiseitige, mehrstufige Kommandostabsübung »Baltik«, Apr.-Sept. 1970, Auszug aus der operativen Direktive Nr 001/op des Oberkommandierenden der Vereinten Streitkräfte der Warschauer Vertragsstaaten; Vortrag des Chefs der Volksmarine, Vizeadmiral Ehm zur Auswertung, BA-MA, Potsdam: VA-0424748-24749. I premisserna hette det, att NATO-sidan i samband med en offensiv längs den östtyska kusten i riktning av Oder planerade en landstigning vid Kolobrzeg medan den egna sidan planerade att med armén inom tre dagar efter ett krigsutbrott forcera Kielkanalen, inom sex dagar nå den tysk-danska gränsen och inom elva dagar ockupera Jylland. Både den fiendliga landstigningen och den egna erövringen av de danska öarna simulerades i området Peenemünde/Usedom den 14-15 oktober 1970, d.v.s. under den pågående arméövningen »Waffenbrüderschaft.«

¹⁴⁸ Konteramiral Kalasjnikov, ställföreträdande stabchef i den sovjetiska Östersjöflottan och i övningen anförare för denna, tänkte sig i sin lösning av de ställda uppgifterna också att landstigningen på de danska öarna skulle föregås av ett anfall av den sovjetiska Östersjöflottan mot fiendliga sjöstridskrafter och baser i Östersjön och i Öresund-Bält området. Därigenom räknade han med att det fram till den tredje dagen av ett krig skulle vara möjligt slå ut upp till 70% av motståndarens angreppsstyrkor och på så vis skapa gynnsamma förutsättningar för (den efterföljande) erövringen av de danska öarna.

Redan på den andra dagen av ett krig skulle (i morgongryningen) genomföras en kombinerad sjö- och luflandsättning på Bornholm nord-öst om Due Odde och söder om Nexö, på kusträckor som var 1.400-1.500 resp. 1.200-1.500 meter långa. En landstigning på Mön (med dess radarsstation), Falster och Lolland skulle äga rum tidigt på morgonen den fjärde dagen medan en invasion på Själland skulle genomföras först på den femte krigsdagen. För invasionen på Mön (utförd av sovjetiska förband) angavs en kuststräcka på 2.500 meter mellan »Wengesgor« (Vængesgård) och »Goumarken« (Hovmarken) på öns sydöstra kust, på Lolland (utförd av östtyska trupper) en sträcka på 1.100 meter 2 kilometer sydöst om »Dödbby« (Rödby), på Falster (tyska och polska trupper) en sträcka på 2.000 meter söder om »Ulsley« (Ulslev) och på Själland ett avsnitt i Fakse bukt, 1,2 kilometer nordost om Fakse och 3,5 kilometer väster om »Kaplund« (Lund). Sistnämnda landstigning skulle äga rum under medverkan av förband från alla i operationen deltagande länder, inklusive en del av de trupper som ockuperat Bornholm. Den skulle föregås av en skenmanöver i Køge bukt.

Erövringen av de danska öarna skulle vara genomförd fram till den sjätte krigsdagen. Från den tionde krigsdagen skulle danska hamnar och andra kustanläggningar på särskild order kunna användas av Warszawapaktsflottorna. Ett hamnkommando skulle upprättas i Köpenhamn och ett i Korsör. De skulle utrustas fullständigt så att de var i stand att fylla upp förråden på Warszawafloottornas attacksjöstridskrafter.¹⁴⁹

Det kan noteras att ett viktigt element i både övningen och i simulerade landstigningsoperationer utgjorde en insats av ett speciellt östtyskt grodmans- (Kampfschwimmer)kommando med uppgift att avlägsna landstigningsspärrar etc. En sådan aktion skulle inleda landstigningen på de danska öarna.¹⁵⁰

Övningen år 1970 innebar kulmen på en rad marina övningar i tät följd sedan början av 1960-talet. De innebar att ett koncept för Östersjö-

¹⁴⁹ Manuskript med talrika skrivfel och ändringar (jfr stavningen av de danska ortsnamnen). Kdo Volksmarine, Aufgabe für die gemeinsame, zweiseitige, mehrstufige Kommandostabsübung der Stäbe der verbündeten Ostseeflotte mit Nachrichtenmitteln und darstellenden Kräften »Baltik,« BA-MA, Potsdam:VA-04-24748.

¹⁵⁰ Premisser (»Idee der gemeinsamen, zweiseitigen, mehrstufigen Kommandostabsübung«) jämte bilagor, tillställda den östtyske försvarsministern generalöverste Kessler den 13.7.1970 och av denne bekräftade samt översända till Warszawakommandots stabschef, general Sjtemenko, den 20.7.1970. Insatsen av de östtyska grodmännen nämns också i Ehms utvärdering av övningen. Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs d. Stabes f. operative Arbeit, Gemeinsame zweiseitige Kommandostabsübung »Baltik,« Vortrag des Chefs der Volksmarine, Vizeadmiral Ehm zur Auswertung, BA-MA, Potsdam:VA-04-24749.

flottornas användning i ett krig och i detta sammanhang för en invasion av Danmark var någorlunda färdigutformat och testat.

Vid ett möte med Warszawapaktens försvarsministerkommitté i Sofia i maj 1970¹⁵¹ sammanfattade Gorsjkov Östersjöflottornas uppgift i ett krig på följande sätt:

»– Erringung und Behauptung der ständigen Herrschaft in der Ostsee während des gesamten Krieges als entscheidende Bedingung des erfolgreichen Verlaufs der Handlungen, was sofort mit Kriegsbeginn die entschlossene Vernichtung der Flottenkräfte und landgestützten taktischen und Seefliegerkräfte des Gegners einschliesst.

– Unterstützung der Landstreitkräfte der Küstenfront in der Angriffsoperation und bei der Besetzung des Gebietes der Ostseemeerengen durch Anlandung von Seelandetruppen.

– Überführung von Flottenkräften in die Nordsee.

– Sicherstellung von Seetransporten im Interesse der Truppen der Landfront als auch der Flotten und im Interesse der Volkswirtschaft unserer Länder.

– Unterbindung von Transporten des Gegners auf den Seeverbindungen in der Ostsee und Störung der Heranführung von Verstärkungen aus der Nordsee und auf den Zugängen aus dem Nordatlantik in den Raum der Ostseemeerengen.

– Verteidigung der eigenen Küste und des Stationierungssystems der Flottenkräfte gemeinsam mit den Landstreitkräften und den Luftstreitkräften.«¹⁵²

Erövringen av de danska örna har här, tillsammans med de första massiva slagen mot motståndaren, lyfts upp till en primär uppgift för Warszawapaktsflottorna i ett krig.¹⁵³

¹⁵¹ En sådan stående kommitté möttes första gången i december 1969. Jablonsky, *Die NVA in den Vereinten Streitkräften*, s. 34.

¹⁵² Av marginalanteckningar framgår att Kalasjnikov läst Ehms framställning och att detta inte föranlett några kommentarer. Däremot har på Kalasjnikovs begäran ett avsnitt strukits, vari bl.a. en precisare avstämning av de sovjetiska och polska sjöstridskrafternas insatser för att säkra landstigningen efterlystes och kommenterades. Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs d. Stabes f. operative Arbeit, Gemeinsame zweistufige Kommandostabsübung »Baltik,« Vortrag des Chefs der Volksmarine, Vizeadmiral Ehm zur Auswertung, BA-MA, Potsdam:VA-04-24749.

¹⁵³ Ehm underströk också viktigheten av särskilt de båda förstnämnda uppgifterna och de krav de ställde på »die Organisation des Zusammenwirkens der verbündeten sozialistischen Ostseeflotten.« Han nämnde därvid, att Gorsjkov vid en närmast föregående övning framhållit att en lösning av de nämnda uppgifterna »med allt eftertryck« måste påbörjas redan från första dagen av operationerna för att gripa initiativet. Amiral Michailin hade också »auf der letzten Schulung der leitenden Kader der drei sozialistischen Ostseeflotten ausführlich zur Bedeutung gerade dieser Frage gesprochen.« Ibid.

Uppenbarligen fanns det nu också en någorlunda tillräcklig mängd militära landstigningsfarkoster för att kunna förverkliga ett sådant mål.¹⁵⁴

DDR intog en särskilt viktig observationspost och en framskjuten position gentemot Danmark. Den östtyska marinen hade också en speciell erfarenhetsgrundval genom den i krigshistorien tämligen unika och – ur rent militär synvinkel – succébetonade invasionen av Danmark och Norge den 9 april 1940. Sådana färsk erfarenheter brukar vara viktiga.

Det gör det angeläget att närmare granska den östtyska marinens roll i sammanhanget.

Den östtyska marinen och Danmark

Marinen var den minsta grenen av den östtyska krigsmakten. På 1980-talet omfattade den 14.200 man i fred, vartill kom ungefär 2.500 man ur det speciella gränsförsvaret, som var operativt underställda marinen. Den krigstida styrkan uppgick till 30.000 man.¹⁵⁵ Material etc. var av skiftande kvalitet men självmedvetande och ambitioner var höga.¹⁵⁶ Det gav marinen både fiender och allierade.

Den östtyske amiralen och senare marinchefen Theodor Hoffmann har i efterhand betecknat försvarsministeriet som i händerna på armén.¹⁵⁷ Denna gick med stöd från försvarsministern framgångsrikt emot önskemål från både Warszawapaktskommandot och den sovjetiska marinledningen (Gorsjkov) beträffande uppbyggnaden av ett särskilt marininfanteri efter sovjetiskt mönster.¹⁵⁸ Liksom vi konstaterat beträffande den östtyska armén tycks det däremot ha uppstått ett gott – och om möjligt ännu bättre – samarbete mellan Warszawapaktskommandot och den östtyska marinen. Därigenom synes marinen efterhand ha uppnått vissa fördelar. Liksom inom armén och flygvapnet tjänstgjorde ursprung-

¹⁵⁴ Ehm anmärkte dock i sin utvärdering av övningen att beståndet av militära landstigningsfartyg inte var större, än att samma fartyg måste användes flera gånger vid en landstigning och han framhöll att man måste undersöka möjligheten att använda även civila fartyg. Ibid.

¹⁵⁵ Se härom och beträffande flottstridskrafternas sammansättning, antal etc. ibid., s. 149, 157ff, 166ff.

¹⁵⁶ Jfr Jablonsky som bl.a. (på basis av intervjuer med tidigare östtyska marinofficerare) framhåller att man i den östtyska flottan såg sig som jämbördig med den sovjetiska Östersjöflottan. Jablonsky, NVA-Volksmarine, s. 165ff.

¹⁵⁷ Intervjuuttalande 13.5.1993, refererat ibid., s. 172.

¹⁵⁸ Ibid., s. 164. Theodor Hoffmanns namn, försvarsminister Heinz Hoffmann, understödde däremot strävandena från Kulikov och Ustinov (samt Gorsjkov) att skapa en gemensam fredstida stab för Warszawapakts sjöstridskrafter i Östersjön. Ibid., s. 155.

ligen sovjetiska rådgivare inom den östtyska marinen och var särskilt verksam inom utbildning och operativt arbete.¹⁵⁹ Redan 1958 återkallades emellertid de sovjetiska rådgivarna vid flottan. I stället insattes konteramiral Medvejev från 1959 som 1. representant för Warszawapaktskommandot vid den östtyska marinledningen, vilket torde ha inneburit mindre omedelbar sovjetisk inblandning i flottans verksamhet.¹⁶⁰

I likhet med vad vi konstaterat beträffande den östtyska armén skulle den östtyska flottan sättas in omedelbart i ett krig, i de allra första operationerna, där den skulle ha att möta västtyska och danska stridskrafter. Den var utmärkt klar häröver och, som bl.a. Ehm framhöll i sin utvärdering av övningen »Baltik« år 1970, beredd att dra de fulla konsekvenserna av att behöva agera i en första strategisk insats i ett krig.¹⁶¹ Bl.a. simulerades flitigt fientliga kärnvapenangrepp och ett undanröjande av skadorna efter ett sådant.¹⁶² Uppbyggnaden av speciella landstigningsförband inleddes i början av 1960-talet, d.v.s. samtidigt som i Sovjetunionen (och Polen).¹⁶³ Den östtyska marinen engagerade sig också starkt i den militära övningsverksamheten.

Uppenbarligen på grund av Cubakrisen måste som nämnts bl.a. en till hösten 1962 planerad gemensam övning av Warszawapakts sjöstridskrafter, vilken skulle behandla en invasion över havet, inställas. Trots detta anordnade den östtyska marinen under tiden 24 september-3 oktober 1962 en egen taktisk övning (»Flottenübung«) kring detta tema. Den leddes av marinchefen, konteramiral Neukirchen.¹⁶⁴ I övningen

¹⁵⁹ Ibid., s. 156.

¹⁶⁰ Senare placerades också (liksom på motvarande sätt inom armén) sovjetiska »Militär-oberspezialisten« av hög rang vid den östtyska marinens centrala ledning, därmot inte ute vid förbanden. Ibid., s. 156. (Jablonsky bygger därvid på ovannämnda, under ledning av amiral Ehm skrivna historik från 1977 samt på intervjuer med andra tidigare östtyska marinofficerare.) Senast från början av 1980-talet fanns det också en armerepresentant från Warszawapaktskommandot vid den östtyska krigsmakten. En sådan representant (general Sjavrov) nämns i slutanförendet från Kommandostabsübung »Lawine-82.«

¹⁶¹ Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs d. Stabes f. operative Arbeit, Gemeinsame zweistufige Kommandostabsübung »Baltik«, Vortrag des Chefs der Volksmarine, Vizeadmiral Ehm zur Auswertung, BA-MA, Potsdam:VA-04-24749.

¹⁶² Det skedde bl.a. i en särskild övning i Warnemünde i anslutning till marinens nedan nämnda övning år 1962. Kdo Volksmarine, Einschätzung der in der Zeit vom 24.09 bis 03.10 1962 durchgeführten Flottenübung durch den Chef der Volksmarine, BA-MA, Potsdam:VA-04-23825.

¹⁶³ Jablonsky, NVA-Volksmarine, s. 174 not 5.

¹⁶⁴ Kdo Volksmarine, Flottenübung der Volksmarine 24.9.-3.10.1962, Anordnung des Chefs der Volksmarine 8.9.1962; Idee der Handlungen für die Flottenübung der Volksmarine, BA-MA, Potsdam:VA-04-23824. Övningen synes inte ha varit i förväg avtalad och koordinerad med den samtidigt planerade stora lantmilitära Warszawapaktsövningen. Detaljer kring denna avhandlades mellan en representant för den östtyska marinledningen och ställföreträdaren för den polska marinstabschefen, kommendör Rudomina,

behandlades hur man skulle gardera sig mot ett inledande fientligt kärnvapenangrepp genom utspridning av sjöstridskrafterna etc. samt hur man snabbt skulle sätta skadade baser i stånd. Uppgiften var vidare att skapa förutsättningar för »die Stationierung und Entfaltung eigener und verbündeter Stosskräfte zur Führung von Kampfhandlungen im Interesse der schnellen Besetzung der Belt- und Sundzone und des Forcieren der Meerengen« genom »Schaffung und Aufrechterhaltung günstiger operativer Bedingungen in der eigenen Operationszone.« Det innefattade bl.a. minsvepningar och bekämpning av inträngande fientliga över- och undervattensfartyg samt utläggandet av egna minspärrar som skydd för en operation. Huvudtema för övningen var emellertid den östtyska flottans handlande som del av Warszawasjöstridskrafterna vid en snabb erövring av Bält- och Öresundsområdet.

Den östtyska flottan skulle således vara beredd »zur Teilnahme mit Landungsmitteln der Volksmarine an einer gemeinsamen Landung der vereinten Flotten zur Besetzung der Inseln der Belt- und Sundzone« samt »zur Nachführung von Truppen und Technik und Versorgungsgütern in einen besetzten Hafen.« Målet var »durch See- und Luftlandungen die Insel Seeland zu besetzen und anschliessend gemeinsam mit allen drei Flotten im Zusammenwirken mit den Landstreitkräften die Meerengen, das Fluss- und Kanalsystem in der Belt- und Sundzone zu überwinden.« Av kartor från övningen framgår att man som mål för sjölandsättningen i Danmark tänkte sig Køge och Fakse bukt på Själland. Därjämte skulle en luftlandsättning äga rum på Falster och Lolland.¹⁶⁵

den 10 juli 1962. Därvid meddelades den östtyska marinens avsikt att i anslutning till övningen under hösten 1962 genomföra en egen taktisk övning samt att denna skulle innefatta en taktisk landstigningsoperation. Rudomina erbjöd om så var fallet hjälp med polska landstigningsmedel (»Landungsmittel«). Kdo Volksmarine, Abteilung Operativ, Aktennotiz: Besprechung im Hauptstab der NVA über die Vorbereitung und Durchführung einer gemeinsamen Truppenübung, BA-MA, Potsdam:VA-04-23825. Av påteckningar, liksom av ett följebrev, framgår däremot att premisserna för övningen förelagts och godkänts av den östtyska försvarsledningen. Marinchefen Neukirchen an den Stellvertreter des Ministers und Chef des Hauptamtes, Generalmajor Riedel 3.9.1962. BA-MA, Potsdam:VA-04-23824.

¹⁶⁵ Utgångsläge för övningen var att »die aggressive Politik und die offensichtlichen Kriegsvorbereitungen der NATO haben zu einer Verschärfung der internationalen Beziehungen geführt.« Inom ramen för nyligen genomförda manövrar hade NATO förstärkt sina trupper i västra och nordvästra Europa. NATO hade därefter mobiliserat, inkallat reservister och beordrat full stridsberedskap inom tre dagar vid dessa trupper. I premisserna angavs vidare, att NATO-sidan i en initialfas skulle genomföra kärnvapenangrepp mot de östtyska baserna Warnemünde, Rostock, Sassnitz och Peenemünde. Vidare planerade NATO att genomföra ett angrepp i ryggen på östsidans trupper genom en landstigning i området kring Oders mynning. Östsidan (Warszawapaktsstyrkorna) skulle »unmittelbar bei Eröffnung der Kampfhandlungen durch die Seite West« gå till angrepp i riktning av

Den östtyska marinen kunde på nytt ägna sig åt dessa frågor i samband med den ovan nämnda gemensamma Warszawapaktsövningen »Priliw« år 1963. Den deltog i denna övning under ledning av marinstabschefen konteramiral Neukirchen (den östtyske marinchefen, Ehm, var med i den högsta övningsledningen). Därvid fick den i uppdrag bl.a. att inom ramen för övningen och i samverkan med sovjetiska förband täcka en invasion av den förenade Östersjöflottan på Själland gentemot fientliga anfall från havet. Vidare skulle den landsätta en egen styrka på Falster.¹⁶⁶

Denna uppgift försökte den östtyska marinen lösa på ett sätt som för tankarna till invasionen av Norge den 9 april 1940 med dess djärva utnyttjande av överaskningsmoment samt militär-teknologiska innovationer och improvisationer. Gedser hamn och Guldborgbron vid Nykøbing skulle erövras genom överrumpling. Deltagande fartyg skulle inlastas i Warnemünde kl. 01.00 på natten för att utnyttja mörkret. De skulle därefter välja skilda marschvägar mot målet för att undvika upptäckt (en skenmanöver skulle också genomföras längs östkusten av Falster för att avlänka uppmärksamheten). Som trupptransportfartyg skulle man använda sig av färjan på linjen Warnemünde-Gedser. Vidare skulle man i operationen utnyttja speciell teknik. Bl.a. skulle ett speciellt östtyskt grodmans- (Kampfschwimmer-) kommando sättas in.

Trupper skulle sättas i land i hamnen i Gedser kl 05.00 på morgonen. Samtidigt skulle Guldborgbron säkras med hjälp av trupp, landsatt av 4 helikoptrar, för att underlätta en senare erövring av Lolland. 15 minuter tidigare (således kl. 04.45) skulle snabbgående båtar erövra färjeläget i Gedser för att möjliggöra anlöpandet av den som trupptransportfartyg använda färjan »Warnemünde« och två timmar tidigare (kl. 03.00) skulle 20 grodmän, överförda på ett speciellt fartyg (LTS-Boot), slå ut radarstationen Gedser samt avlägsna eventuella minspärrar (»Hafensperren«).

Uppgiften gick ut på att erövra Falster före utgången av den tredje dagen efter ett krigsutbrott. Denna uppgift visade sig inom ramen för

Hamburg-Bremen samt »in der Jütländischen Richtung« (i utvärderingen tillfogas att målet därvid var att snabbt erövra Nord-Östersjökanalen samt området Flensburg-Töndern-Slesvig för att därifrån fortsätta anfallet mot Jylland). Volksmarine, der Chef, Idee der Handlungen für die Flottenübung der Volksmarine, 19.9.1962 samt Auswertebericht des Chefs des Leitungsstabes über die Flottenübung der Volksmarine 10.10.62 (jämte kartor), BA-MA, Potsdam:VA-04-23825.

¹⁶⁶ Kdo Volksmarine, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut), Korvettenkapitän Kautz, Bericht über die Teilnahme der Volksmarine an der gemeinsamen Flottenübung der Vereinten Baltischen Flotte, dat. 23.8.1963, BA-MA, Potsdam:VA-04-5573. Inom ramen för övningen gjordes detaljerade beräkningar rörande förväntade danska styrkor och NATO-styrkor etc. Kdo Volksmarine, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut), Aufkundsbericht des Chefs Aufklärung der Volksmarine nach der Lage vom 8.8.1963 (dat. 9.8.1963), BA-MA, Potsdam:VA-04-5571.

övningen kunna genomföras på mindre än en dag, varefter man kunde övergå till att med stöd från på Själland från havet och luften landsatta Warszawapaktsstyrkor erövra Lolland. Polska trupper skulle från Jylland erövra Fyn. Efter ockupationen av de danska öarna skulle östtyska sjökrigskrafter stationeras i Nakskov, Korsør och Nyborg samt – efter en framgångsrik landoffensiv – tillsammans med andra Warszawapaktstridskrafter i tyska och danska Nordsjöhamnar.¹⁶⁷

Lösningen av uppgifterna (inklusive insatsen av östtyska grodmän) fann uttryckligen Gorsjkovs gillande och han godkände den i princip vid övningen.¹⁶⁸ Ehm å sin sida argumenterade energiskt och utförligt för (de av Gorsjkov framförda) föreställningarna om den fortsatta betydelsen av landstigningar från havet (kombinerade med en luftlandsättning), också efter införandet av raketer och kärnvapen (jfr Gorsjkovs synpunkter), och angrep skarpt dem som hävdade en annan mening och uteslutande förordat luftlandsättningar. I en utvärdering framhöll Ehm, att man fortsättningsvis energiskt måste studera alla frågor i samband med en landstigning »ins Detail« och »alle mögliche Varianten dabei praktisch ... erproben. Diese praktischen Erprobungen von Teilfragen müssen zum festen Bestandteil unserer Arbeit werden und künftig das Bindeglied zwischen der operativ-taktischen Ausbildung und der Gefechtsausbildung bilden.« Därigenom skulle man bli i stand »in unserer Planung künftig mit exakten, durch die Praxis begründeten Normen arbeiten zu können.«¹⁶⁹

Redan påföljande år, 1964, övade DDR:s flotta under ledning av Ehm

¹⁶⁷ Därvid räknade man med att på landfronten kunna stoppa en NATO-offensiv genom insats av raket- och kärnvapen och övergå till egen full offensiv vilken snabbt skulle möjliggöra ett förverkligande av ytterligare målsättningar. För sjöstridskrafternas del avslutades emellertid övningen med erövringen av Köpenhamn och upprättandet av flottbasen »Själland.« Kdo Volksmarine, Aufgaben an die Einheiten; Korvettenkapitän Kautz, Bericht über die Teilnahme der Volksmarine an der gemeinsamen Flottenübung der Vereinten Baltischen Flotte, dat. 23.8.1963; Auswertebericht über die Teilnahme der Volksmarine an der gemeinsamen Flottenübung in der Zeit vom 10.08. bis 16.08.1963, BA-MA, Potsdam:VA-04-5573.

¹⁶⁸ Det landstigningsförband som organiserades vid övningen deltog också i en simulerad fientlig landstigningsaktion på polskt område (jfr ovan). Därigenom fick det för första gången möjlighet att delta i en större landstigningsoperation och pröva sin teknik (dessutom under svåra väderleksförhållanden). Resultatet bedömdes som mycket gott och de deltagande förbanden mottog uppskattande kritik från Gorsjkov som ledare av den gemensamma övningen. Kdo Volksmarine, Korvettenkapitän Kautz, Bericht über die Teilnahme der Volksmarine an der gemeinsamen Flottenübung der Vereinten Baltischen Flotte, dat. 23.8.1963; Auswertebericht über die Teilnahme der Volksmarine an der gemeinsamen Flottenübung in der Zeit vom 10.08. bis 16.08.1963, BA-MA, Potsdam:VA-04-5573.

¹⁶⁹ Ibid.

åter en kombinerad operation i samverkan med armé-och flygförband med syftet att träna en erövring av öar. Det skedde i en stor taktisk övning (»Flottenübung«) med beteckningen »Woge« under tiden 7-12 september.¹⁷⁰ Den förbereddes genom en Kommandostabsübung den 25-26 augusti i vilken den egna sidans uppgift gick ut på att snabbt erövra Belt- och Öresundsområdet samt Jylland jämte Kielkanalen. Den östtyska marinens speciella uppgift var att inom loppet av den andra och tredje dagen efter ett krigsutbrott invadera Falster och Lolland samt att i samverkan med land- och flygstridskrafter organisera ett eget invasionsförsvar på östkusten av öarna Rügen och Usedom. Till förfogande för de offensiva operationerna stod nio kärnkraftsladdningar (2x50 kiloton, 2x30 kiloton och 2x20 kiloton, 3x10 kiloton). Övningen leddes av marinstabschefen, konteramiral Streubel. Denne tänkte sig en insats av kärnvapen dels för att skydda den egna kustflanken i området Rügens östkust – Usedom mot den befarade fientliga invasionen, dels för att med understöd av jagtbombflygplan angripa fientliga attackstyrkor samt dels som understöd åt invasionsföretaget på de danska öarna.¹⁷¹

Invasionen av Falster och Lolland (samt nu också av Mön) jämte ett invasionsförsvar av den egna kusten övades på nytt under tiden 15-25 augusti 1967. Då anordnade den östtyska marinen en taktisk övning med beteckningen »Taifun« under ledning av Ehm. Gorsjkovs fortsatta intresse för de östtyska övningarna markeras av att han närvarade under nästan hela tiden övningen framgick, ända fram till den 24 augusti.

I premisserna utgick man från att NATO skulle inleda stridshandlingarna genom ett massivt kärnvapenangrepp mot östtyska områden och att kriget omedelbart skulle utveckla sig till ett allmän kärnvapenkrig. Det framhölls dock att man därmed endast behandlade en möjlig variant. Ett krig kunde också tänkas inledas med konventionella vapen och först senare utveckla sig till ett kärnvapenkrig (jfr ovan). Till förfogande för Warszawapaktens sjöstridskrafter för insats i Öresunds- och Bältområdet ställdes tio kärnvapenladdningar (därav 4x50 kiloton, 3x30 kiloton

¹⁷⁰ Inventar: Manöver und Übungen, s. 19f; Kdo Volksmarine, Einseitige, zweistufige Kommandostabsübung mit Nachrichtenmitteln zur Vorbereitung der Flottenübung, 25.-26. Aug. 1964, BA-MA, Potsdam:VA-04-23833.

¹⁷¹ Därvid utgick man från att det i Danmark till försvar av Jylland skulle stå tre infanteribrigader (»jylländska divisioner«) och till försvar av öarna likaledes tre brigader (»själländska divisioner«) av vilka en brigad befann sig i området Lolland-Falster för att skydda mot en invasion över havet och/eller från luften. Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs des Stabes für operative Arbeit, Abt. Operativ, Einseitige, zweistufige Kommandostabsübung mit Nachrichtenmitteln zur Vorbereitung der Flottenübung, 25.-26. Aug. 1964, Idee der einseitigen, zweistufigen Kommando-Stabsübung; Auskunftsbericht des Chefs Aufklärung nach der Lage vom 25.08.1964 08.00 Uhr, BA-MA, Potsdam:VA-04-23833.

och 3x10 kiloton). De skulle användas dels omedelbart efter ett krigsutbrott mot fientliga övervattensstridskrafter, särskilt jagare, fregatter, mineringsfartyg samt raket och torpedbåtar (2x50 kiloton samt 1x10 kiloton), dels för att säkerställa själva landstigningen (1x50 kiloton, 2x30 kiloton samt 1x10 kiloton). Landstigningen på Falster skulle enligt övningen äga rum på morgonen den tredje dagen av ett krig. Den skulle utföras som en kombinerad sjö- och luftlandsättning på östkusten av ön och koordineras med en landstigning av polska och sovjetiska förband i Køgebukten och Faksebukten på Själland. Mot bakgrund av erfarenheter från de tidigare övningarna och de svårigheter dessa visat på tränades en simteknisk utrustning och färdighet, speciellt lämpad för de grunda vattenförhållandena och som gjorde det möjligt att simma eller vada i land eller mellan öarna.¹⁷²

Denna uppgift, att medverka vid en erövring av Östersjöutfarterna, anges uttryckligen i år 1974 för den östtyska krigsmakten utfärdade »Grundsätzen der Führung der nationalen Volksarmee im Frieden und im Krieg.« Sjöstridskrafternas uppgifter definieras där som »die Durchführung gemeinsamer Handlungen der verbündeten Ostseeflotten zur Zerschlagung der Flottenstreitkräfte des Gegners in der Ostsee und Teilen der Nordsee, zur Einnahme der BELT-SUND-Zone sowie zur Unterstützung der in Küstenrichtungen handelnden Gruppierungen der Vereinten Streitkräfte.«¹⁷³

Vi kan således konstatera att den östtyska marinen inte bara inom ramen för Warszawapaktsjöstridskrafterna gemensamt utan också ensam flitigt övade och på annat sätt engagerade sig i frågan om en invasion av de danska öarna i ett krig.¹⁷⁴ Därigenom bidrog den östtyska marinen till

¹⁷² I preliminärt utfärdade direktiv angavs att den egna aktionen mot Falster etc. skulle utföras redan på den andra dagen (»T-2«) av ett krig. Detta har emellertid senare ändrats till den tredje dagen (»T-3«). Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs des Stabes für operative Arbeit, Abt. Operativ, Mehrstufige, einseitige Flottenübung der Volksmarine »Taifun,« (15.-25.Aug. 1967), Durchführungsanordnung des Chefs des Stabes der Volksmarine; Vorläufige Idee zur Flottenübung; Legende zum Entschluss des Chefs der Volksmarine (med handskrivna ändringar); Gefechtsbefehl Nr. 001/67 des Chefs der Volksmarine über Aufgaben und Einsatz der Kräfte der 7. Flottille; Volksmarine, Der Chef, Auswertebereich über die Flottenübung der Volksmarine in der Zeit vom 15.8 bis 25.8.1967. BA-MA:VA-04-19688. Erövringen av ett brohuvud på Falster med målet att senare fortsätta anfallet mot Själland behandlades också i en Kommandostabsübung i anslutning till övningen. Inventar: Manöver und Übungen, s. 192.

¹⁷³ Cit. efter Jablonsky, NVA-Volksmarine, s. 150.

¹⁷⁴ Det starka engagemanget i denna fråga kommer också till uttryck i ett beklagande av att en simulerad (praktiskt testad) landstigning i Danmark i samband med Warszawapaktsövningarna 1963, mot ursprungliga avsikter, inte ägde rum på östtyskt område (Rügen-Usedom) utan flyttades till Polen. Detta har genom en handskriven ändring nedtonats till att den simulerade landstigningsoperationen »aus bestimmten Gründen« genomförts i

en rad både teoretiska och praktiska innovationer.¹⁷⁵ Den vikt den därvid lade vid insatsen av det speciella östtyska grodmanskommandot understrykes av att denna insats i anslutning till övningen praktiskt testades den 13 augusti 1963 i Kubbitzer Bodden, 2 km nord om Grabitz i DDR.¹⁷⁶ Fortsättningsvis räknade man vid både Warszawapaktens och DDR:s egna övningarna med en insats av östtyska grodmän, bl.a. vid Warszawapaktsövningen 1967 för lokalisering och undanröjande av mine-ringar och andra avspärrningar vid en erövring av Bornholm samt vid Warszawapaktsövningen år 1970 för att avlägsna landstigningsspärrar etc. och på detta sätt inleda en operation mot de övriga danska öarna.¹⁷⁷

I sina motiveringar för en invasion i Danmark spelade inte minst DDR:s marin starkt på rivaliteten med Västtyskland¹⁷⁸ samt på dess inflytande i Danmark. Chef för den östtyska marinen var 1961-1963 Heinz Neukirchen och därefter under hela perioden 1963-1987 Wil-

Polen. Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs des Stabes für operative Arbeit, Abt. Operativ, Gemeinsame Flottenübung »Priliw« (Flut) 09-11.Aug. 1963, manuskript till utvärdering, BA-MA, Potsdam:VA-04-5573.

¹⁷⁵ I den mobila krigsföring, som låg till grund för den offensiva inriktningen med dess betoning av initiativ, vissa överraskningsmoment etc., intog tekniska innovationer en viktig plats. Bl.a. intresserade man sig på sovjetisk sida mycket för en insats med helikopterförband. Se härom och beträffande den stora uppmärksamheten kring denna fråga i den sovjetiska offentliga debatten Garthoff, s. 65, 161ff, 130, 247. Grotjko harangerade år 1972 det militär-teknologiska samarbetet mellan Warszawapaktsstaterna och framhöll det ömse-sidiga utbytet härav. Artikel i *Kommunist* okt. 1972, cit. i Kohler, s. 208.

¹⁷⁶ Övningen tillgick så att 5 grodmän hoppade ut i fallskärm från en helikopter på 400 meters höjd, 0,45 sjömil från kusten. I timma och 6 minuter senare nådde de sitt mål. Det innebar en tidsfördröjning med 25 minuter jämfört med planen men betraktades som acceptabelt och övningens resultat bedömdes som positivt. Kdo Volksmarine, Auswertebereich über die Teilnahme der Volksmarine an der gemeinsamen Flottenübung 10.08.-16.08.1963, BA-MA, Potsdam:VA-04-5573.

¹⁷⁷ Premisser (»Idee der gemeinsamen, zweiseitigen, mehrstufigen Kommandostabsübung«) jämte bilagor, tillställda den östtyske försvarsministern generalöverste Kessler den 13.7.1970 och av denne bekräftade samt översända till Warszawakommandots stabschef, general Sjtemenko, den 20.7.1970. Insatsen av de östtyska grodmännen nämns också i Ehms utvärdering av övningen. Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs d. Stabes f. operative Arbeit, Gemeinsame zweistufige Kommandostabsübung »Baltik«, Vortrag des Chefs der Volksmarine, Vizeadmiral Ehm zur Auswertung, BA-MA, Potsdam:VA-04-24749.

¹⁷⁸ I ett direktiv om skärpt beredskap krisåret 1962 beskrev den politiska organisationen i den östtyska marinen det aktuella utrikespolitiska läget som karakteriserat av en strävan av »die Bonner Ultras« att med alla medel förhindra ett tyskt fredsfördrag samt vidare av »die verstärkten Provokationen der USA-Imperialisten gegen Kuba, Sowjetunion und China, die Versuche der westdeutschen und westberliner Ultras vom NATO-Stützpunkt Berlin aus, kriegsrische Auseinandersetzungen zu provozieren, die Ermordung unserer Genossen an der Staatsgrenze der DDR (sic!) und das Treffen Adenauer-de Gaulle.« Dessa händelser visade tydligt »die Bestrebungen der NATO, einen neuen Krieg gegen das sozialistische Lager vom Zaune zu brechen.« Anordnung des Leiters der Politischen Verwaltung des Kommandos der Volksmarine, Nr 1/62. Ingår i akterna från Kdo Volksmarine, Flottenübung der Volksmarine 24.9-3-10.1962, BA-MA, Potsdam: VA-04-23824.

helm Ehm. De betonade båda energiskt hotet från Västtyskland och dess involvering i Danmark.¹⁷⁹ I sina nämnda utvärderingar av både Warszawapaktens och DDR:s egna marina övningar under 1960-talet hänvisade de genomgående till en västtysk marin upprustning, tillkomsten av BALTAP-kommandot i Kiel samt NATOs och Västtysklands militära övningar. Bl.a. lade de stor vikt vid den västtyska marinens övning »Doorkeeper-62« och framhöll, att manöverområdet därigenom utvidgats österut till bortom Bornholm.¹⁸⁰

Ett närmande mellan Sovjetunionen och Västtyskland resulterade den 12 augusti 1970 i ett fördrag om avståndstagande från våld. Det möttes av en starkt negativ östtysk reaktion. I sin slutkritik den 29 augusti 1970 av den av honom samma år ledda Warszawapaktsövningen »Baltik« i anslutning till den lantmilitära övningen »Waffenbrüderschaft« anknöt Ehm här till. Han motiverade båda övningarna med nödvändigheten av att, trots fördraget, stärka Warszawapaktens militära samarbete och dess förmåga att tillintetgöra en imperialistisk aggression på motståndarens eget område. Därvid citerade han med instämmande ett uttalande av DDR:s ministerråd den 14 augusti samma år, vilket varnade för de västtyska högerkrafternas motstånd mot fördraget. Ehm förklarade att detta motstånd innebar upprätthållandet av ett tillstånd av permanenta spänningar och ett försök att frambesvärja en militär konflikt.¹⁸¹ Den östtyska marinen tog därmed ställning i en kontroversiell fråga och på ett sätt som gick emot Sovjetunionens aktuella avspänningssträvanden.¹⁸²

¹⁷⁹ Ett stort intresse för Västtysklands aktiviteter gentemot Danmark kommer också till uttryck bl.a. i rapporter och analyser i det östtyska utrikesministeriet från 1960-talet. Av dem kan utläsas att man intensivt följt NATOs och särskilt Västtysklands relationer med Danmark samt att man starkt uppmärksammat militära övningar, BALTAP-kommandots verksamhet etc. Därvid finns det vissa analogier med nazi-tiden. Medan man under denna utpekade den internationella judiska pressen som den stora boven fokuserar man nu på imperialismen, särskilt representerad av Västtyskland. Den danska härskande eliten, inklusive den socialdemokratiska ledningen, framställs som helt i dess händer. Arbetarklassens situation karakteriseras som präglad av en allt starkare utsugning och utarmning och som bekräftande marxistiska eländighetsteorier. Samtidigt framställs Danmark som den på grund av folkligt motstånd svagaste länken i NATO. Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten der DDR, *Analysen und Jahresberichte 1956-1965*, Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin: A 9502, 13170, 13173, 13227, 14579.

¹⁸⁰ Jfr här till och beträffande den danska oron i samband med tillkomsten av BALTAP samt NATOs tidigare försök att utvidga övningsområdet till farvattnen kring Bornholm, Villaume, s. 171ff, 251ff, 380ff.

¹⁸¹ Kdo Volksmarine, Stellv. des Chefs des Stabes für operative Arbeit, Gemeinsame zweiseitige, mehrstufige Kommandostabsübung »Baltik,« Vortrag des Chefs der Volksmarine, Vizeadmiral Ehm zur Auswertung, BA-MA, Potsdam:VA-04-24749.

¹⁸² Enligt Sodaro röntes denna reaktion förståelse i Moskva, bl.a. på grund av dess intresse av östtyskt stöd i politiken mot Polen och medverkade under vintern 1970-1971 till en mera reserverad sovjetisk hållning till ett fortsatt närmande till Västtyskland. Sodaro, s.

När det gäller både Warszawapaktskommandot och DDR:s militära ledning kan vi således konstatera att de varken var totalt kontrollerade av den politiska ledningen i Sovjetunionen eller totalt fria. De medverkade aktivt i en militär diskursutveckling som kan karakteriseras som en kamp för en maritim operationsplan och i vilken en erövring av Danmark spelade en viktig roll.

Kampen för en maritim operationsplan och hotet mot Danmark

Några sammanfattande synpunkter och kommentarer

På olika områden av mänskligt liv råder det en kamp om ett begränsat utrymme i tid och rum. Olika inriktningar avlöser varandra och dominerar, bestämmer innehavet av ledande ställningar etc., medan andra trängs tillbaka. Inom vetenskapen har t.ex. discipliner som politisk geografi, politisk historia, militär historia och social historia under vissa tider innehaft framskjutna positioner medan de under andra sett sig distanserade av nya moderiktningar.

På det militära området råder liknande förhållanden. Olika uppfattningar om vad som t.ex. är den bästa och riktigaste strategin och därtill knutna intressen kämpar om herraväldet.

Det gäller också beträffande den här behandlade perioden, d.v.s. det kalla kriget och det här behandlade ämnet, en ny föreställning eller diskurs om ett kommande krig.

Som inledningsvis framhölls, har avsikten med föreliggande studie inte varit att ge några färdiga svar utan att ställa några frågor och visa på några möjliga samband. Av undersökningen framträder emellertid konturerna av en diskurs, vilken var nära förbunden med makt, status och roller. Vi har således kunnat visa att Warszawapaktskommandot och DDR:s militär spelade en aktiv och integrerad roll i utvecklingen av diskursen, vilket kan kopplas till deras kamp för erkännande. Därifrån går trådar till ett maktspel inom den sovjetiska militära och politiska hierarkin, i vilket marinchefen storamiral Gorsjov och hans idéer om en maritim strategi intar en framträdande plats. I Warszawapakts och DDR:s militära övningar prövades dessa idéer. Det utvecklades en operativ inriktning eller plan med målet att öppna vägen för sjöstridskrafterna ut ur Östersjön och Nordsjön.

I en väv av fakta, fiktioner och retorik förbands militära, politisk-ideologiska och andra föreställningar till en fast diskursiv struktur. Däri

185ff. Se också allmänt beträffande DDR:s energiskt manifesterade ovilja och dess olika utspel gentemot Sovjetunionens närmande till Västtyskland vid denna tid, *ibid.*, s. 88-202.

ingick som ett viktigt initiativ eller projekt idén att det i ett krig var nödvändigt att omedelbart erövra Danmark genom ett angrepp både till lands och till sjöss, med eller utan insats av kärnvapen. Man opererade därvid med tanken på en erövring av Jylland och Fyn landvägen och av de övriga öarna genom en invasion över havet, med en landstigning på Falster, Lolland, Mön, Själland och Bornholm. En sådan invasion, med och utan en användning av kärnvapen, och avhängigt därav, med olika prioritering och turordning mellan anfallsmålen, övades i detalj. Redan omkring 1970 synes man därigenom ha nått fram till en någorlunda mogen och avklarad konception beträffande landstigningsmål och -metoder. Inte minst DDR bidrog väsentligt till det tekniska fullkomnandet av dessa förberedelser, bl.a. genom sin utbildning av speciella grodmansförband.

Vederbörande militära diskurs hade en stark permanens. Den har kunnat följas från början av 1960-talet ända tills både Warszawapakten och DDR upphörde att existera och den tycks i varje fall delvis ha överlevt en maktförändring och militär diskursförändring i Sovjetunionen i mitten av 1980-talet.

Frågan är: Vad hade allt detta för betydelse? Vad innebar det t.ex. av hot mot Danmark att militären i Warszawapaktskommandot och DDR övade en erövring av landet i ett krig, eventuellt under användning av kärnvapen?

Det måste framhållas, att vi inte vet någonting om i vad mån tanken på en erövring av Danmark någonsin vann fotfäste i den sovjetiska generalstaben och lades till grund för politiskt sanktionerade planer.

Därvid vill jag emellertid till sist knyta an till Torsten Hägerstrand. Denne beskriver initiativ, projekt eller innovation som något som inte utan vidare behöver bli accepterat utan vars betydelse ligger i att det finns potentiellt tillgängligt, som tankematerial, färdigt att aktiveras beroende på den aktuella situationen.¹⁸³ Det är just det E. P. Thompson pekade på, när han varnade för militärens förberedelser i det kalla kriget, för dess noggrant undersökta alternativ och framhöll att de kan bestämma handlingsvalet i en kris. Det är också detsamma som Giddens har berört när han – inspirerad av bl.a. Hägerstrand – talat om en »time-space distancing.« Som en sådan betecknar han den process varigenom organisering och planering utsträcker sina verkningar över

¹⁸³ Om tidens vidd och tingens ordning: Texter av Torsten Hägerstrand, red. Gösta Carlestam & Barbro Sollbe, Stockholm 1991, s. 160. Beträffande Hägerstrands teoribildning och för ett försök att applicera den på ett historiskt material se Gemzell, *Organization, Conflict, and Innovation*, passim.

tid och rum genom att strukturera handlingsalternativen. Den spelar en central roll i hans samhälls- och moderniseringsteori liksom i hans teoretiska resonemang om kopplingen mellan handling och struktur. Genom att strukturera handlingsalternativ och valmöjligheter verkar en sådan process självdynamiskt.¹⁸⁴

I ett tidigare arbete har jag visat på en slags dylik självdynamik i den tyska marinens organisering och i dess planering rörande Danmark under perioden från 1880-talet fram till 1940. Ett samspel mellan en ström av initiativ, projekt eller innovationer och konflikter på olika maktnivåer gjorde att tankar och initiativ rörande en erövring av Danmark ständigt aktualiserades på nytt för att till sist kanaliseras in i förberedelserna för angreppet den 9 april 1940.

Mot den bakgrunden är det inte alldeles ointressant eller oväsentligt att under det kalla kriget Danmark som mål för ett angrepp åter hamrades in i medvetandet av kretsar inom ett av de stora rivaliserande militärblocken.

I dansk historisk forskning har det under senare år, särskilt genom Poul Villaumes stora undersökning om relationerna med NATO under 1950-talet, tagits viktiga steg för att granska den situation som uppstod för Danmark på grund av det kalla kriget med dess delning av världen i två rivaliserande maktblock samt hur danska beslutsfattare försökte att hantera denna situation.

Det är nu viktigt att detta initiativ får en fortsättning så att Danmarks relationer med båda stormaktsblocken kan belysas närmare och att möjligheter skapas härför.

¹⁸⁴ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Basingstoke & London 1991, s. 14-24. Enligt Giddens både konstituerar och konstitueras struktur av handling. Handling ses som ett kontinuerligt flöde av interventioner i världen, vilka initieras av autonoma aktörer. Beträffande denna teoribildning och dess påverkan från bl.a. Hägerstrand se Cassell, *passim*; John B. Thompson, s. 62 samt Derek Gregory, »Presences and absences: time-space relations and structuration theory,« i *Social Theories of Modern Societies*, s. 185-214.

SUMMARY

*The Warsaw Pact, the GDR and Denmark
The Struggle for a Maritime Strategy*

From the beginning of the 1960s onwards an occupation of Denmark is an important theme in the Warsaw Pact and GDR military exercises and manoeuvres. This is connected to a struggle for a maritime, offensive strategy with the aim of securing the fleets of the Warsaw Pact access to the North Sea and the Atlantic in case of war.

Here, the Soviet navy plays an important role but so do the military command of the Warsaw pact and the military leadership of the GDR. They are linked together in a power struggle where the creation of the Warsaw pact and the integration of the GDR into the Pact added new dynamic elements.

With an emphasis on the 1960s, it is shown how an occupation of Jutland (and Funen) within the framework of a big land offensive and of the (other) Danish islands in an amphibious operation, with or without the use of nuclear weapons, was treated in detail.

We do not know if this project was approved by the Soviet general staff and political leadership. However, the main importance of it is seen in the fact that action alternatives were prepared, structured and made available that could have influenced the decision making in a situation of crisis and stress.